

БУРГАСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ

новата идея в образованието

ЦЕНТЪР ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

Ирина Петрова Бойкинова

**ПРЕДИКТОРИ НА РОДИТЕЛСКИЯ СТРЕС,
ВЛИЯЕЩИ НА РОДИТЕЛСКИЯ СТИЛ ПРИ ДЕЦА С
НАРУШЕНИЯ (5-10 год.)**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане
на образователна и научна степен „Доктор“

Научна специалност: „Педагогическа и възрастова
психология“

Научен ръководител: доц. д-р Диана Циркова

БСУ, 2022

Дисертационният труд е обсъден на заседание на ПС по
..... към ЦЕНТЪРА ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ при
БУРГАСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ на г. и е насочен за защита
пред специализирано научно жури по научна специалност „Педагогическа и възрастова
психология“.

Обем: 207 страници

Литературни източници: 216 (33 от тях на кирилица, 183 на латиница, 3 Интернет
адреса)

Таблицы: 73

Фигури: 18

Приложения: 5

Защитата на дисертационния труд ще се състои на от.....
часа в зала..... на пред научно жури в състав:

Материалите за защитата са на разположение на интересувашите се в стая.

Увод

Фокус на настоящия дисертационен труд е важната и значима връзка между два фундаментални конструкта – родителски стрес и родителски стил. Раждането на дете е важно събитие, което води до големи отговорности за родителите. Те, заедно с останалите членове на семейството, се променят и адаптират към нуждите на растящото дете. Отглеждането на дете, докато то стане независимо, е важна задача за родителите, която подлага на изпитание техния кураж, търпение и способности, а още по-трудно е това при родители, отглеждащи дете с нарушение. Родителите реагират по различен начин във взаимоотношенията си с децата, което определя стиловата насоченост на семейното възпитание и се обхваща от конструкта *родителски стил*.

Всички родители изпитват стрес, свързан с родителската роля, когато изискванията към родителя надвишават ресурсите, с които той разполага. Високият *родителски стрес* е резултат от характеристиките на детето, характеристиките на родителите, контекстуалните стресори и ежедневните проблеми. Високите нива на родителски стрес могат да доведат до некачествено родителство и неоптимални отношения родител-дете.

Родителският стил и родителският стрес са предмет на голям изследователски интерес в световен мащаб днес, което е доказателство за актуалността на избраната тема. Въпреки множеството данни, съществуват някои не добре изучени въпроси, особено в България. Основен стремеж на изследването е да проучи как *родителското чувство за компетентност (родителската ефикасност)* и *издръжливостта* на родителя като предиктори на родителския стрес, влияят и на родителския стил при родители на деца в норма и родители на деца с нарушения в развитието и да се сравнят нивата на родителски стрес и вида на родителския стил при родителите на деца в норма и родителите на деца с нарушения в развитието.

Изборът на тема за настоящия дисертационен труд се породил в резултат на дългогодишната ми практиката като управител и психолог в Консултативно-терапевтична инициатива "Хвърчило" – гр.Пловдив. В центъра консултирам деца и семейства като голяма част от децата са с нарушения в развитието. Родителите на тези деца идват, водени от страданието и нуждата да бъдат чути техните тревоги и надежди, да получат разбиране и подкрепа. Още по време на първия прием, имам възможност да наблюдавам поведението на родителите; да виждам връзката с децата им; да слушам думите и начина, по който те разказват за детето, за себе си, за живота си, за желанията си. В някои случаи още на първа среща споделят, че са изтощени от ежедневния стрес, на който са подложени, че нямат сили, че често изнемогват в грижите за детето, покрай всички други рутинни задължения. Такива затруднения изпитват не само родителите на деца с нарушения, а и родителите на типично развиващи се деца. Говорят как натоварването променя тяхното поведение към детето и изпитват вина от това. Тези признания на родителите провокираха изследователския интерес към родителския резиланс (издръжливост) и родителския стрес. Така се очерта едната линия на настоящото изследване – издръжливостта на родителя като предпоставка за справяне/несправяне с родителския стрес. На свой ред се появи въпросът дали издръжливостта влияе пряко на родителското поведение и възпитателните стратегии,

които родителите ползват, или косвено, посредством стреса родителят променя стила си на родителстване.

Покрай трудностите в отглеждането на децата, много родители споделят, че се чувстват изключително объркани и несигурни в ролята си на родители. Проблемното поведение на децата и забавеният или напълно липсващ език ги кара да търсят начини за справяне и повдига въпроси у тях самите какво и как правят като родители. Някои се упрекуват, а други смятат, че правят достатъчно. Без значение от социалния статус, образованието и наличието или липсата на дете с нарушение, родителите се питат „Добър родител ли съм и какво да направя ако не съм?“. Често идват под натиск на разширеното семейство, приятели, учители от детски градини и училища, за да проверят коя е истината. Информират се от Интернет, четат специализирана литература как да родителстват, следват модерни течения в родителските практики, наблюдават други родители и правят сравнения със себе си. В практиката сме свидетели на засилваща се родителска безпомощност и липса на изисквания, ограничения и забрани към детето. Изброените причини будят съмнение у родителите за собствената им компетентност и умения в родителската роля. Така се очерта втората линия на настоящото изследване – родителската ефикасност и връзката ѝ с родителския стрес и родителския стил.

В изследването участват родители на деца с и без нарушения, тъй като и двете групи родители заявяват едни същи трудности в своето родителстване.

Логиката на настоящото изследване е свързана с теоретични и изследователски търсения в тази посока, а именно с изследване влиянието на родителската ефикасност и издръжливост върху родителския стил, посредством медиаторното влияние на родителския стрес.

Резюмирано съдържание на дисертационния труд

Дисертационният труд е структуриран в три глави. В Първа глава са разгледани теориите и етапите на родителското развитие, значение на родителството и влиянието му за живота на децата, както и спецификите при семейства на деца с нарушение в развитието. Разгледано е развитието на детето във възраст 5-10 години и нарушенията, срещани в тази възраст. Представени са дефиниции на работните конструкции.

Втора глава е посветена на постановката на емпиричното изследване. Представен е теоретичния модел на изследването и подбраните методи за реализацията му. Дефинирани са целите, обект и предмет на изследването. Издигнати са хипотези на изследването. Формулирани са задачи и е представен дизайна на изследването.

Трета глава представя интерпретация и анализ на получените резултати. Следват обобщение, изводи и заключение.

Накрая е посочена използваната литература и приложения.

КРАТКО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ПЪРВА ГЛАВА

Теоретична постановка

1. Ролята на семейството и родителите за развитието на детето.

1.1. Теории и етапи на родителското развитие

Теорията и изследванията за прехода към родителство предлагат следното като ключово за концептуализацията на етапите на родителското развитие. Първо, преходът към родителство - започващ от зачеването и продължаващ през раждането и през първите години на детето - представлява значителен етап, който трябва да бъде включен във всяка етапна теория на родителското развитие. Второ, емпиричните заключения относно адаптирането на брачните двойки към родителството като цяло засилват полезността на цялостната концептуализация (Belsky, 1984), както и ролята на индивидуалните различия в адаптацията (Heinicke, 1984). Трето, сравнителното изследване на детерминантите на родителството както в адаптивен (нормален), така и в неправилен (напр. насилие над деца) контекст има потенциал да разшири нашето разбиране за семейните процеси и тяхното развитие по-общо (Demick and Warner, 1988a, 1988b, 1992).

По-конкретни теории и изследвания за етапите на родителското развитие са генерирани в две рамки за развитие, а именно една, която е повлияна от Жан Пиаже, Лорънс Колбърг, Джейн Лоувинджър и Робърт Селман и втора повлияна от теорията и изследванията на психоаналитично ориентирани изследователи като Даниел Левинсън и Роджър Гулд (Demick, 1999).

Когнитивните теории очертават описателен, развиващ се континуум на родителската социално-когнитивна осъзнатост, която е концептуализирана по аналогичен начин в етапите на интелектуално развитие на детето на Жан Пиаже (2019). Според тези теории, схващанията на родителя за детето и/или за родителската роля се разглеждат като представляващи когнитивна структура на родителството. Когнитивните структури се отнасят до стабилни модели на мислене, които определят как индивидът (родител) има смисъл от нея или от опита си и я организира или нейните отговори за него. Свързана със засиленото взаимодействие с околната среда, структурата на мисленето на човек (родител) се разширява (което позволява на него или нея да обмислят по-широк спектър от информация и перспективи), както и отразява повишената гъвкавост в мисленето. По този начин развитието на когнитивната структура на родителството се разглежда като подпомагане на родителите при интерпретиране на реакциите и поведението на децата им и при формулиране на политики, които да ръководят техните родителски действия (Demick, 1999).

В обществото се засилва интереса към процеса на родителстване и развитието на родителите като такива. Това е накарало съвременните изследователи да дефинират нова област за изучаване - развитието на родителя като такъв. Тези теоретични направления включват перспективата за продължителност на живота (Baltes, 1998), екологичния подход (Bronfenbrenner, 1986) и, може би най-важните, по-нови модели на

родителско-детските ефекти (Ambert, 1992; Collins, Maccoby, Steinberg, Netherington и Bornstein, 2000; Demick, 1999).

Протичаща на този фон и за разлика от предварително обсъжданите теории за етапи на когнитивното развитие на родителите, работата на Galinsky (1981) за етапите на родителството се основава на теорията на Levinson (1980, 1986) за развитието на възрастните, която се счита, че има биопсихосоциална или холистична природа (Sheehy, 1995) (Demick, 1999).

Като признава приноса на минали и настоящи психоаналитично ориентирани изследователи към нейното собствено мислене, Galinsky (1981) е една от първите, които подчертават развитието на самите родители, как реагират на развитието на децата си и как те растат като родители. Родителството е опит, който трансформира нечия идентичност, когато родителите поемат нови роли. Растежът и развитието на децата принуждават родителите да променят своите роли. Те трябва да развият нови умения и способности в отговор на развитието на децата. Galinsky (1981) определя шест етапа на родителството, които се фокусират върху различни задачи и цели.

1.2. Значение на родителството и влиянието му за живота на децата

От всички променящи се фактори, които влияят върху хода на детското развитие, най-важно е качеството на родителството, което децата получават (Collins, Maccoby, Steinberg, Netherington & Bornstein, 2000). Да бъдеш родител може да е прекрасно изпълнена роля, която да носи радост, гордост и щастие в живота на родителя. Понякога родителската роля може да бъде предизвикателна, а за някои може да стане доста объркваща. По същество, родителството е по-лесно и по-малко стресиращо, когато семействата живеят в среда, благоприятстваща доброто родителство. Характеристиките на такава среда включват живот в стабилен, поддържащ дом с грижовни, способни и ангажирани родители, които имат достъп до редовна заетост, сигурно жилище, висококачествено образование и грижи в ранна детска възраст, добри училища, достъпни здравни и дентални грижи, места за безопасна игра и места за отдих и разширена семейна и социална подкрепа. Въпреки това родителството се осъществява при голямо разнообразие от социално-икономически обстоятелства и децата започват да живеят в различни ситуации, които не предоставят равни възможности за процъфтяване в развитието (Marmot & Bell, 2012).

Родителите се различават значително в знанията си за развитието на децата и ефективните родителски практики, тяхната самоефикасност и емоционална устойчивост при изпълнение на родителската роля. Например Morawska, Winter and Sanders (2009) установяват, че родителите с по-големи познания за ефективните родителски стратегии са склонни да използват по-малко дисфункционално родителство и отчитат значително по-високи образование и нива на доходи. Родителите с ниски нива на знания за родителството и увереност в техните родителски умения може да са изложени на по-голям риск от дисфункционално родителство и могат да имат ползи от интервенции, които целят да повишат както знанието, така и на увереността.

1.3. Специфика при семейства на деца с нарушение в развитието

Появата на дете с нарушение в развитието променя драматично живота на семейството. Често поради липса на физически недъг или друга явна симптоматика, за родителите е много трудно да приемат, че детето им има някакво увреждане.

Всяко нарушение в детска възраст, когато е идентифицирано и осъзнато от родителите, представлява тежък стресогенен фактор за семейството (Матанова, 2003). Родителите преминават през етапи на различни реакции на случващото се с появата на „различното“ дете. Ваня Матанова (2003) посочва следните родителски реакции:

Първоначален **шок** от диагнозата, демонстриран чрез разнообразни реакции и състояния – тревожност, депресия, отчаяние, озлобление, гняв дори и срещу специалистите, установили нарушението.

Отрицание, свързано с омаловажаване, negliжиране на представената информация, съмнения в компетентността на специалиста, приемане само на положителната страна на представената информация.

Чувство на вина, породено от обсъждане на етиологията на нарушението, което се подсилва и от битуващото мнение, че голяма част от нарушенията в развитието имат наследствен характер.

Приемане на диагнозата се случва тогава, когато започне обсъждане на причините за самото нарушение, терапевтичната програма и мястото на родителите в нея.

Въпреки че нарушенията в развитието са все по-широко разпространени, те все още са доста слабо разбрани от повечето хора. Наред с лошото разбиране идва стигмата, която често се свързва с диагноза. Задължително е родителите да са в състояние да се обучават както за разстройството, така и за най-добрите налични интервенции, за да дадат на детето си оптимални възможности да достигне своя потенциал.

Някои родители могат да прекарат години в опити да установят защо детето им е различно от връстниците си, търсят отговори от професионалисти и се чувстват нечувани, но дори самата диагноза може да не премахне чувството на тревожно чакане на отговори. За други родители диагнозата може да дойде бързо като шок (Sofronoff, Whittingham & Brown, 2018).

Появата на детето с нарушение като събитие, което нарушава семейния хомеостазис, предизвиква определени реакции у всеки един от членовете на семейството. Родителите на деца с нарушения развиват „хронична скръб“, характеризираща се с периодично повтаряне на тъга, вина, шок и болка (Wikler, Wasow, & Hatfield, 1981). Те могат да изпитат скръб във връзка с диагнозата на детето им, последиците от тази диагноза за конкретното им дете (тъй като тези последици стават ясни) и във връзка със загуби, свързани със самата диагноза. Рамката на скръбта и загубите е депатологизираща и универсално приложима и следователно е най-добрата първа рамка за разбиране и реагиране на изразеното страдание от родителите на деца с нарушения в развитието (Sofronoff, Whittingham & Brown, 2018).

Психологическото консултиране в подобни случаи е необходимо условие за повишаване качеството на взаимодействие между страните, имащи отношение към отглеждането, възпитанието и обучението на дете с увреждане. Според Диана Циркова (2007, стр.102) „консултативната работа с родителите е работа за детето“.

2. Развитие на детето във възраст 5-10 години

2.1. Физическо развитие

Таблица 1. Физическо развитие на децата на възраст 5-10 години (Крайг, Бокум, 2005)

5-6 години	7-8 години	9-10 години
• Продължително увеличаване на ръста и теглото	• Продължително увеличаване на ръста и теглото	• Скок в растежа при момичетата
• Постоянно увеличаване на физическата сила при момчета и момичета	• Постоянно увеличаване на физическата сила при момчета и момичета	• Повишена физическа сила на момичетата, придружена от намаляване на гъвкавостта
• Нарастващо осъзнаване за положението на тялото, основните му движения	• Пълно използване на възможностите на всички части на тялото	• Осъзнаване и развитие на всички части и системи на тялото
• Пълно използване на възможностите на всички части на тялото	• Подобряване на грубите двигателни умения	• Способност за комбиниране на двигателните умения в съгласувани сложни действия
• Подобряване на грубите двигателни умения	• Увеличаване на променливостта на използването на овладяното действие, но без да го свързва с други действия	• Подобряване на способността за баланс
• Невъзможност за свързване на отделните двигателни умения в едно цяло действие		

2.2. Развитие на мозъка

От възрастта 5-10 години до юношеството свързаността между отдалечените зони на мозъчната кора се разширява и постига бърза комуникация. В резултат на това префронталната кора се превръща в по-ефективна „изпълнителна власт“ - контролира и управлява интегрираното функциониране на различни области, като води до по-сложно, гъвкаво и адаптивно мислене и поведение (Blakemore & Choudhury, 2006; Lenroot & Giedd, 2006). Следователно, подрастващите придобиват различни когнитивни умения, включително бързина на мислене, внимание, памет, планиране, способност за интегриране на информация и регулиране на познанието и емоцията (Бърк, 2012).

2.3. Когнитивно развитие. Психологически теории.

Значителна част от когнитивното развитие на детето в повечето култури се случва в училище, започвайки на възраст 5-7 години. През този период когнитивните, речевите и перцептивно-двигателните умения стават по-напреднали и взаимосвързани, което значително улеснява някои видове учене и повишава тяхната ефективност.

7-8-годишните в началното училище учат различни стратегии и техники, които насърчават по-доброто запаметяване, наречени контролни процеси.

През периода 6-12 години, децата развиват метакогнитивна способност, която използват при планиране на своите действия, вземане на решения и избор на ефективни стратегии за памет. Под метапознание се разбират сложни интелектуални процеси, които позволяват на децата да упражняват постоянен контрол върху своето мислене, памет, знания, цели и действия; с други думи, мета познанието е „мислене за мислене“.

Според Жан Пиаже (2019) когнитивното развитие се състои от няколко отделни етапа, през които децата преминават по последователен начин в разбирането си за света. Според неговата теория децата активно изграждат своето разбиране за околната среда. Те изграждат собствена реалност чрез експериментиране; децата са „малки учени“, които усърдно разбират принципите на функционирането на света. Изследват околната среда и усвояват нова информация, като отчитат нивото си на развитие и средствата за разбиране, с които разполагат. Изправено пред нещо познато, детето

усвоява това. Когато се среща с нещо ново, то прави настъпване, мисленето му придобива способността да приема и изгражда нови знания в системата на вече натрупания опит.

Стадии в развитието според Жан Пиаже

Сензомоторен стадий: от раждане до 2 години, през който бебешкото опознаване на света е ограничено до сетивните възприятия и двигателни дейности. Поведенията са ограничени до прости двигателни реакции, причинени от сетивни стимули.

Дооперационален стадий: на възраст от 2 до 6 години, през който детето се научава да използва езика. По време на този етап децата все още не разбират конкретна логика, не могат психически да манипулират информация и не са в състояние да заемат гледната точка на другите хора.

Стадий на конкретните операции: на възраст от 7 до 11 години, през който децата подобряват умствените операции. Децата започват да мислят логично за конкретни събития, но затрудняват разбирането на абстрактни или хипотетични понятия.

Стадий на формалните операции: от 12 години до зряла възраст, когато хората развиват способността да мислят за абстрактни понятия. На този етап се появяват и умения като логическа мисъл, дедуктивно разсъждение и системно планиране.

2.4. Социално и емоционално развитие. Психологически теории

Социалното и емоционално развитие включва придобиване на умения за изразяване на емоции, регулиране на емоциите и управление на социалните взаимоотношения в рамките на семейството, училището и връстниците (Крайг, Бокум, 2005). Възрастта 5-10 заема основно място между предучилищните години и юношеството по отношение на това развитие. През предучилищните години се придобиват рудиментарни умения, докато в юношеството се усъвършенстват сложни умения.

През периода 5-10 години децата развиват разбиране за взаимно съгласувани емоционални сценарии и техните роли в такива сценарии. Има и увеличено използване на социални умения за справяне със собствените им емоции и тези на другите (Крайг, Бокум, 2005).

Психодинамичният подход се фокусира върху емоциите, движенията и конфликтите или кризите в развитието (Крайг, Бокум, 2005). Децата трябва да се научат да се справят със силни емоции, например като тревожност или гняв по социално приемливи начини. Според *теорията на Зигмунд Фройд* (2015) развитието на детето протича в няколко стадия, фокусирани върху различни зони на удоволствие на тялото (по-нататък ще разгледаме само стадиите, в които попадат децата на възраст 5-10 години). Като основни движещи сили на развитието на индивида, Фройд (2015) посочва инстинктите (либидото). Той твърди, че всички човешки действия се ръководят от стремежа към удоволствие или задоволяване на органичните потребности (инстинкт за живот) и стремежа към разрушение, агресия, който е насочен първо към околния свят, но поради наличието на обществени забрани се обръща срещу самия индивид (инстинкт за смърт). Теорията му предполага, че енергията на либидото е фокусирана върху различни ерогенни зони във всеки стадий, по време на които, детето среща

конфликти, които играят значителна роля в хода на развитието. Неуспехът да премине през определен етап може да доведе до фиксиране в този момент на развитие. Успешното завършване на всеки етап води до развитието на здрава възрастна личност. Според него конфликтите, които възникват по време на всеки от тези стадии, могат да имат влияние през целия живот върху личността и поведението.

Фалически стадий: от 3 до 6 години. Фройд предполага, че по време на фалическият стадий основният фокус на либидото е върху гениталиите. На тази възраст децата също започват да откриват разликите между мъжете и жените.

Латентен стадий: от 6 до пубертета. Сексуалните чувства са неактивни. През този етап Суперегото продължава да се развива, докато енергията на Ид се потиска. Децата развиват социални умения, ценности и взаимоотношения с връстници и възрастни извън семейството.

Фройд (2015) говори много по-малко за латентния стадий (и юношеството или гениталния стадий, идващ след него), отколкото за първите 6 или 7 години от живота. Ето защо Ерик Ериксън доразработва идеите на З. Фройд, като се съсредоточава върху психосоциалните фактори на развитието на личността. Неговата **психосоциална теория** не се фокусира върху очевидните физически промени, които настъпват, докато децата растат, а по-скоро върху социално-емоционалните фактори, които влияят върху психологическия растеж на индивида (Ериксън, 2013). Във всеки момент от развитието хората се справят с психосоциална криза. Според Ериксън тези кризи са съсредоточени или върху развитието на психологическо качество, или върху неспособността да се развие такова. През тези времена потенциалът за личностно израстване е голям, но такъв е и потенциалът за провал.

Етап на инициатива срещу чувство за вина: от 3 до 6 години. По време на предучилищната и ранната училищна възраст, теорията на Фройд е много по-загрижена за ролята на либидото, докато теорията на Ериксън е по-фокусирана върху това как децата взаимодействат с родители и връстници.

Етап на трудолюбие срещу чувство за малоценност: от 6 до 11 години. Училището и социалното взаимодействие играят важна роля през това време от живота на детето. Социалният му свят се разширява значително, когато влиза в училище и придобива нови приятелства с връстници. Чрез социалните взаимодействия децата започват да развиват чувство на гордост за своите постижения и способности.

Теорията за привързаността на Боулби (2019) предполага, че децата се раждат с вродена нужда да формират привързаности. Такива привързаности помагат за оцеляването, като гарантират, че детето получава грижи и защита. Не само това, но тези привързаности се характеризират с ясни поведенчески и мотивационни модели. С други думи, както децата, така и лицата, които се грижат за тях, участват в поведения, създадени да осигурят близост. Децата се стремят да останат близки и свързани със своите възпитатели, които от своя страна осигуряват сигурно убежище и сигурна база за проучване.

Поведенческите теории за развитието на децата се фокусират върху това как взаимодействието с околната среда влияе върху поведението и се основават на теориите на теоретици като Джон Б. Уотсън, Иван Павлов и Бъръс Ф. Скинър (Бърк,

2012). Тези теории се занимават само с наблюдавано поведение. Развитието се счита за реакция на награди, наказания, стимули и подкрепление.

Тази теория се различава значително от другите теории за развитието на детето, тъй като не обръща внимание на вътрешните мисли или чувства. Вместо това, тя се фокусира чисто върху това как опитът оформя кои сме.

Теорията за социалното учене се основава на работата на психолога Алберт Бандура (Bandura, 1999). Бандура вярва, че процесът на подготовка и подсилване не може да обясни в достатъчна степен цялото човешко обучение. Според теорията на социалното учене, поведението може да се научи и чрез наблюдение и моделиране. Наблюдавайки действията на другите, включително родители и връстници, децата развиват нови умения и придобиват нова информация.

И накрая, **когнитивният подход** към развитието придава особено значение на собствените мисли и концепции на детето като организатори на неговото социално поведение. В идеалния случай през този период детето ще научи какво е лошо и добро поведение; как да се справят със своите чувства, желания и нужди по социално приемливи начини, както и какво очакват от него семейството, общността и цялото общество, в което живее. Децата започват да научават нормите, правилата и обичаите на своята култура. В същото време те разработват Аз-концепция, която може да бъде поддържана през целия живот.

2.5. Езиково развитие

Речта на детето се развива главно благодарение на ежедневната комуникация с възрастни, които търсят обмен на информация, тоест те искат да разберат и да бъдат разбрани (Крайг, Бокум, 2005).

5-10 години е времето, когато децата подобряват уменията си да говорят. Тъй като речникът им продължава да се разширява, те овладяват все по-сложни граматически структури и по-фина употреба.

Деца на 5-6 години се учат да говорят и разбират говорим език, докато по-големите деца се учат да четат и пишат. Четенето изисква овладяване на фонетиката и придобиване на умения за декодиране на азбука, а писането изисква подобряване на фините двигателни умения, необходими за писане на букви. Развитието на уменията за четене и писане през 7-8 година изглежда сложен, многоизмерен процес, произтичащ от социокултурния контекст. Децата се учат да четат и пишат в контекста на съответна социална ситуация. Те придобиват основите на грамотността чрез взаимодействие с родители, братя и сестри, учители и връстници. Характерът на тези взаимодействия може да варира, както и техният принос за развитието на детската грамотност. Най-големият принос на родителите в този процес, например, ще бъдат постоянните разговори с деца, които имат характер на емоционална комуникация, а не усилия, насочени изключително към четене и писане с детето (Крайг, Бокум, 2005).

3. Нарушения в развитието

Съгласно Класификатора за деца и ученици със специални образователни потребности (СОП) към Методическите указания на МОН за дейността на екипите за комплексно педагогическо оценяване в регионалните инспекторати по образование (МОН, 2007), основните видове нарушения и тяхното класифициране е представено по-долу:

3.1. Сензорни увреждания. Категорията включва две основни групи невросензорни нарушения (увреден слух и нарушено зрение), породени от лезия в слуховия или зрителния нерв, създаващи пречка във възприемането и обработката на постъпващата по тези канали информация.

3.2. Физически увреждания се представят от нарушена фина или груба двигателна способност на части от тялото, свързана с нарушаване на ортопедичните, невромускулните, сърдечносъдовите или белодробните функции. Те могат да бъдат вродени или придобити в резултат на нараняване, мускулна дистрофия, множествена склероза, церебрална парализа, ампутация и други.

3.3. Множество увреждания е категория, която включва широк спектър от комбинирани нарушения, при които се срещат паралелно повече от един вид увреждания от мултисензорен характер, двигателни нарушения, умствена изостаналост, езикови нарушения и обучителни трудности, от общ или специфичен характер.

3.4. Интелектуални затруднения са състояния на задържано или непълно умствено развитие, характеризиращо се с нарушения на уменията, които възникват в процеса на развитие. Те рефлектират върху общото ниво на интелигентност, както и върху когнитивните, езиковите, двигателните и социалните умения.

3.5. Езиково-говорни нарушения. Тук се включват две диагностични рубрики, засягащи езиковите и говорните умения, които според новите езикови класификации се определят като комуникативни нарушения.

- *Специфични езикови нарушения (дисфазии).* Специфичните езикови нарушения (СЕН) обикновено се определят като езикови различия в контекста на адекватни невербални умения, нормален слух, отсъствие на открито неврологично увреждане или аутизъм. Има различия в това как точно се диагностицират, но независимо от това, съществува консенсус, че представляват нарушения в езика, които са непропорционални на трудностите в други лингвистични области.
- *Говорни нарушения* – включват се нарушения на темпо-ритмичната организация на речта (заекване), артикулацията, прозодиката (дизартрия), фонацията и дишането (дисфония). Всички те пораждаат затруднения в комуникацията. Предпоставки са за трудности в ученето.

3.6. Специфични нарушения на способността за учене (дислексия на развитието)

Специфичните нарушения на способността за учене са може би най-изучаваните и най-добре разбирани от всички когнитивни разстройства в детството. Дислексията е нарушение на точността на четене, както и различие в разбирането за четене.

3.7. Разстройства от аутистичния спектър

Разстройства от аутистичния спектър (РАС) е термин, използван за описване на обхвата на състоянията, които споделят общо ядро с детския аутизъм, прототипното разстройство в спектъра на аутистичните разстройства.

3.8. Емоционални и поведенчески разстройства

- *Хиперактивност с дефицит на внимание*

Хиперактивност с дефицит на внимание (ХАДВ) е най-често диагностицираното нарушение на поведението в детска възраст.

➤ *Поведенчески разстройства*

Поведенческите разстройства в детска възраст, включително опозиционно предизвикателно разстройство (oppositional defiant disorder - ODD) и разстройство на поведението (conduct disorder - CD), продължават да представляват най-често представящите се разстройства при детското и юношеското психично здраве (National Institute for Health and Clinical Excellence, 2006; Audit Commission, 1999; Lamb, 2011).

➤ *Тревожни разстройства*

Тревожността е неприятно усещане за напрежение или страх, придружено от физиологични промени и притеснения или страхове. Тя може да стане неадекватна, ако е прекомерна или неподходяща за развитието; ако тя също причинява значително функционално увреждане, това може да се счита за тревожно разстройство (Vallance and Garralda, 2011).

Нарушенията в развитието на децата влияят на способността им да учат, тяхното когнитивно развитие и социалното им включване и функциониране. Засягането на тези две важни области за развитието на всяко дете - когнитивната и социалната бележи родителите по специфичен начин. Във всички случаи дефицитите на детето, предизвикват тревога у родителя, която ще търси своите трансформации в родителското поведение.

4. Дефиниции на работните конструкции

4.1. Стрес. Родителски стрес.

Терминът стрес от stress (англ.) означава "налягане, натиск, напрежение" е въведен в медицината за първи път от Ханс Селие през 1936г. В продължение на 50 години той разработва проблемите на общия адаптационен синдром и стреса. Всъщност концепцията за стреса е доста стара и приносът на Х. Селие в науката се състои не в откриването на нов факт или явление, а в способността да се изтълкува познатото по новому (Марков, 2013).

Ханс Селие (1982) определя стреса като неспецифична реакция на организма на всяко предявено към него изискване. Всяко предявено към организма изискване е в някакъв смисъл своеобразно или специфично. Обаче всички въздействия спрямо организма имат нещо общо и то е, че предявяват изискване за пренастройване. Това изискване именно е неспецифичното и то се състои в адаптация към възникващата трудност, каквато и да е тя. Казано по друг начин, освен специфичният ефект, въздействащите върху нас агенти предизвикват също и неспецифичната потребност да се осъществи приспособяване и по този начин да се възстанови нормалното състояние на организма.

Теорията на Ричард Лазарус (Lazarus, 1999) има особен принос към разработване проблема за стреса. Според него, смесването на физиологическите и психологическите нива води до погрешно разбиране на стреса, тъй като една и съща физиологична реакция може да възникне както във връзка с физическо въздействие върху организма, така и като резултат на психологически фактори (Марков, 2013).

Съгласно съвременните виждания *стресът може да се определи като феномен на осъзнаване, възникващ при сравнение на изискванията, предявявани към личността, с нейните възможности да се справи с тези изисквания* (Марков, 2013).

Основна характеристика във всяка теория на родителския стрес е идеята за балансиращ акт между възприятията на родителите, изискванията на родителската роля и достъпът до наличните ресурси за посрещане на тези искания. Наистина, този баланс между изискванията и ресурсите е от основно значение в повечето теории за човешки стрес и справяне (Hobfoll, 1998; Lazarus, 1999). Съответно, родителски стрес възниква, когато очакванията на родителя за ресурсите, необходими за удовлетворяване на изискванията за родителски грижи, не са съвместими с наличните ресурси (Goldstein, 1995).

Стресът на родителите може да бъде дефиниран и като набор от процеси, които водят до отрицателни психологически и физиологични реакции, възникващи от опитите да се приспособят към изискванията на родителството (Deater-Deckard, 2004).

4.2. Родителска ефикасност

Самоефикасността се отнася до вярата, която индивидите могат да имат в способността си да извършват действия, които ще доведат до очаквани резултати (Bandura, 1997). По същество, самоефикасността описва възприятията на индивидите за себе си като компетентни в дадена задача или област. По-специално, тези вярвания се отнасят до това, което индивидите могат да направят с уменията си в различни задачи или области. Самоефикасността е свързана с човешката дейност, която се отнася до способността на човек да произвежда умишлени действия (Bandura, 1997). Самоефикасността се счита за ключов фактор за човешката дейност, тъй като регулира мотивацията. Например, ако хората не вярват, че могат да действат по начин, който ще доведе до резултати, тогава те няма да се опитват да действат изобщо (Bandura, 1997).

Родителската ефикасност е домейн-специфичен случай на общия конструкт самоефикасност. Тя е определена като вяра на родителите в способността им ефективно да управляват многобройните и променящите се задачи и ситуации на родителство (Coleman & Karraker, 1998; Jones, & Prinze, 2005; Teti & Gelfand, 1991; Troutman, Moran, Arndt, Johnson, & Chmielewski, 2012).

4.3. Резилианс

Концепцията за резилианс е описана за първи път в литературата за психопатология на развитието, като се фокусира върху разбирането защо някои хора процъфтяват въпреки неблагоприятните обстоятелства (Bhana & Vachoo, 2011; Hawley, 2000). *Резилиансът не се счита за липса на патология или дисфункция, а се определя като процес, включващ положителна адаптация към значимо бедствие (Bhana & Vachoo, 2011; Hawley, 2000; Rutter, 1999; Walsh, 2003).*

Семейната устойчивост се моделира като взаимодействие между групите рискови и защитни фактори или като адаптивен процес, който разкрива силата на семейството при различни обстоятелства (Bayat, 2007; Walsh, 2003). Walsh (2003) формулира рамка за устойчивост на семейството, която показва, че едно семейство е издръжливо, когато демонстрира силни страни в лицето на бедствието.

В рамката за устойчивост на семейството на Walsh (2003) няколко ключови фактора допринасят за тази устойчивост. Тези фактори включват (а) възприемани семейни нужди и стрес, (б) семейно общуване и решаване на проблеми, (в) използване на социални и икономически ресурси, (г) поддържане на положителна перспектива, (д)

свързаност със семейството, (е) семейна духовност, и (ж) способността да се измисли смисъл от неприятности.

4.4. Родителски стил

Стандартните стратегии, които родителите използват във възпитанието на децата си образуват психологически конструкт, наречен родителски стил. Има много различни мнения и теории относно най-добрите начини за възпитание на децата, но едно е сигурно – родителските стилове имат огромно въздействие върху децата и се приемат на подсъзнателно ниво. Себевъзприемането на децата се формира от отношението на родителите им към тях.

Родителският стил може да се разбира като съвкупност от нагласи към детето, за които то е информирано и заедно образуват емоционална среда, в която поведението на родителите е изложено. Включва това, чрез което родителите развиват собствените си задължения като родители (родителски практики), както и други видове поведение, като жестове, промени в тона на гласа, спонтанни изрази на афект, и т.н. (Darling & Steinberg, 1993).

Моделът на Диана Баумринд (Baumrind, 1971) синтезира тези елементи и ефективно описва параметрите на възможни взаимодействия между родител и дете. Въз основа на тези характеристики са разграничени три стила на родителство: Авторитарен, Авторитетен и Позволяващ (Разрешаващ). Във фокуса на изследователския интерес са били следните основни дименсии на родителско поведение: приемане - отхвърляне; емоционална близост - емоционална незаинтересованост; доминиране - подчинение; либералност - самовластност; отговорност - безотговорност; контрол – липса на контрол; ограничаване – позволяване (Symonds, 1939; Baldwin, 1948; Schaefer, 1959; Becker, 1964). След създаването на теорията за родителските стилове са изведени двете основни измерения: родителска взискателност и родителска отзивчивост (Maccoby & Martin, 1983). Родителската взискателност включва нуждата на родителя от налагането на контрол и моделиране на поведението на детето, степента на намеса в действията му и поставянето на изисквания. Родителската отзивчивост обхваща степента на обгрижване на детето, топлината, която то получава, способността на родителите да са съпричастни, приемащи и ценящи индивидуалните нужди, желания и разбирания и чувства на детето. Така се обособяват четири различни родителски стила. Авторитарният стил се описва с висока взискателност и ниска отзивчивост. Авторитетният стил се характеризира с висока взискателност и висока отзивчивост. Разрешаващият се разделя на два вида – отстъпчив и negliжиращ. Отстъпчивият стил се характеризира с ниска взискателност и висока отзивчивост, а negliжиращият стил – с ниска взискателност и ниска отзивчивост (Тоткова, 3. 2012).

4.5. Родителско отношение към детето с нарушение в развитието

Преживяванията на родителите в определен момент, или на етапа на приемане на детето с нарушение, до които са достигнали, както и редица други фактори, могат да повлияят или да формират определено отношение към детето. Тези отношения могат да забавят или ускорят процеса на социализация и според А. Караколева (1997) най-общо се свеждат до 5 типа:

Суперпротективно отношение- изпълнено най-вече с чувство на съжаление от страна на родителя, който в стремежа си да улесни живота на детето, се натоварва и с функциите, които го затрудняват (детето).

Претенциозното отношение на родителя към детето с увреждане, пък, създава напрегнати отношения. Родителите се оставят амбициите и високите очаквания да ги водят при възпитанието и обучението на децата. А децата от своя страна, често нямат необходимия капацитет, за да задоволят подобни високи очаквания.

Индиферентното отношение се изразява в незаинтересованост на родителя по отношение на изоставашото му дете.

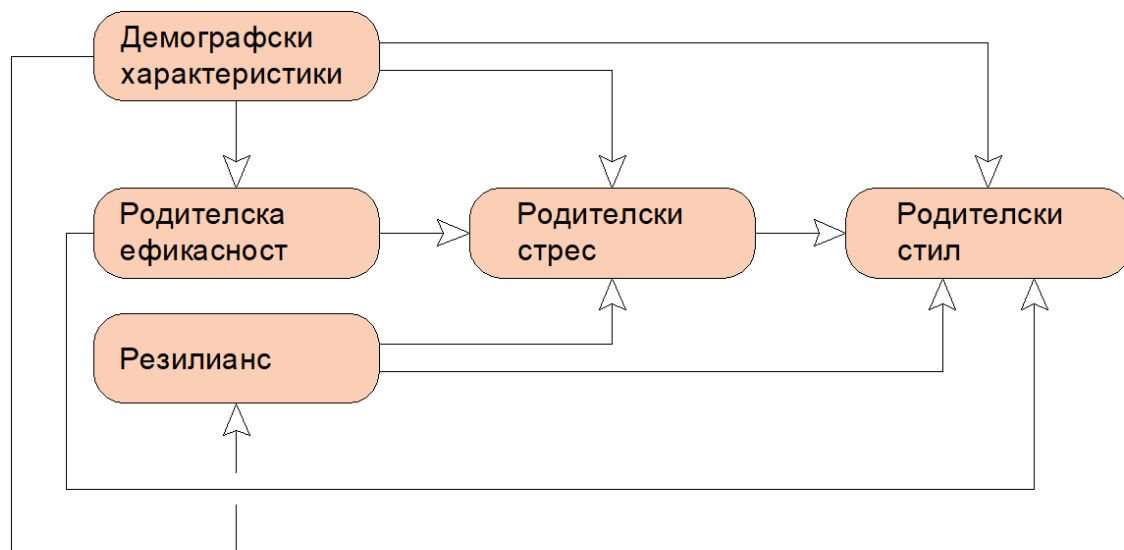
Отхвърлящото отношение се изразява в нежеланието на родителите да имат изоставашо дете. Родителите често изпитват чувства на срам и вина, че тяхното дете е „такова”.

Амбивалентното отношение се отличава с това, че обхваща редица психически състояния. Отношението е смесено, различно, съставено от редуващи се чувства-положителни или отрицателни в широки граници.

ВТОРА ГЛАВА

Постановка на емпиричното изследване

1. Теоретичен модел на изследването

Фигура 1. Модел на изследването

Базисната теоретична рамка за организация на емпиричното изследване е предположение за връзка между родителска ефикасност, резилианс, родителски стрес и родителски стил. Изследванията по темата показват, че родителската ефикасност е надежден предиктор на родителския стрес, както и на родителското поведение. Ниски нива на родителска ефикасност предвиждат по-високи нива на родителски стрес и дисфункционални родителски стилове (Johnston & Mash, 1989; Wells-Parker, Miller, & Topping, 1990; Coleman & Karraker, 1998; Jones & Prinz, 2005; Raikes & Thompson 2005). Резилианс (издръжливост) се разглежда като способността на семейството да издържа,

поставено пред лицето на бедствието. В научната литература е описано влиянието на стреса върху родителите и нарушаването на способността на семейството да функционира устойчиво, когато е под стрес (Walsh, 2003; Lietz, 2013; Johnson et al., 2011). Не е доказан механизъм, чрез който резилианса да влияе на родителското поведение, но е известно, че родителският стрес предсказва родителските практики. Тези акценти предпоставят основното тезисно допускане, че родителската ефикасност и резилианса ще предполагат нивото на родителски стрес и ще влияят директно или индиректно върху родителския стил (Фигура 1.).

Дизайнът на изследването е организиран в съответствие с представената теоретична постановка, като са използвани различни инструменти за измерване на проучваните психологични конструкти.

За реализиране на целите и задачите на дисертационния труд е осъществена адаптация за българската социо-културна среда на въпросниците за измерване на родителска ефикасност и родителски стрес. Използвани са и въпросници (за резилианс и за родителски стил), адаптирани за български условия. Всички въпросници са представени по-нататък.

2. Цели на изследването

Настоящото изследване се стреми да: 1) разбере преките и косвени влияния, които демографските характеристики и родителските познания (родителска ефикасност и резилианс) имат върху родителския стил чрез проучване на медиаторното влияние на родителския стрес и 2) проучи дали този модел се различава между родителите на деца в норма и родителите на деца с нарушения в развитието.

3. Обектът на изследването бе формулиран в съответствие с изложената теоретична рамка и планираното емпирично изследване. Обект на изследване са връзките между родителски стрес и родителски стил. В основата на изследователския интерес, дефиниращ обекта на изследване, бе изведен въпросът за факторите (демографски характеристики, издръжливост на родителя и родителска ефикасност), влияещи на родителския стрес, в резултат на които родителите прилагат съответен родителски стил.

4. Предметът на изследването дефинира по-тясната област на научен интерес, която в настоящото изследване е свързана с взаимоотношенията родител-дете и осмислянето им в контекста на родителското поведение.

5. Хипотези на изследването

Хипотеза 1. Допускаме, че демографските характеристики - пол, възраст, семейно положение, образование, местоживеене, брой деца в семейството, наличие или липса на дете с нарушение в развитието, пол на детето ще имат диференцираща роля за издръжливост, родителска ефикасност, нивото на родителски стрес и прилагания родителски стил.

Хипотеза 2. Очакваме, че родителите на деца с нарушения в развитието ще демонстрират по-висок родителски стрес.

Хипотеза 3. Допускаме, че родителите на деца в норма и родителите на деца с нарушения в развитието ще демонстрират различни родителски стилове.

Хипотеза 4. Предполагаме, че родителската ефикасност пряко или косвено чрез родителския стрес ще оказва влияние върху родителския стил.

Хипотеза 5. Предполагаме, че издръжливостта на родителя (резилианс) пряко или косвено чрез родителския стрес, ще оказва влияние върху родителския стил.

6. Задачи на изследването

1. Да се определи и състави подходящ набор от инструменти за измерване на взаимовръзките между включените в изследването променливи в теоретичния му модел.
2. Да се апробират и адаптират два инструмента: Parenting Sense of Competence Scale (Gibaud-Wallston & Wandersman, 1978; Johnston & Mash, 1989) – за изследване на родителска ефикасност; Parental Stress Scale (Berry, J. O., & Jones, W. H. (1995) – за изследване на родителски стрес (1-ви етап).
3. Да се провери факторната структура на въпросниците, които се прилагат за първи път в български социокултурен контекст – Скала за родителски стрес (PSS) и Скала Родителско чувство за компетентност (PSOC).
4. Да се направи статистическа обработка и обобщаване на получените емпирични резултати в зависимост от повдигнатите хипотези в изследването, чрез основно обобщените представени стъпки (3-ти етап):
 - Разкриване на взаимовръзките между демографските характеристики и родителската ефикасност, резилианса, родителския стрес и родителски стил.
 - Търсене на наличие или липса на влияние на родителската ефикасност и резилианса върху родителския стил.
 - Разкриване на медиаторното значение на родителския стрес за прилагания родителски стил.
5. Да се интерпретират получените резултати и да се анализират от гледна точка на въведения теоретичен модел на взаимовръзки в изследването (4-ти етап).

7. Методи на изследване

7.1. Демографски характеристики – пол на родителя, възраст на родителя, образование на родителя, местоживееене, семейно положение, брой деца в семейството, пол на детето, възраст на детето, вид на нарушението на детето - за родителите на деца с нарушения в развитието. Данните се попълват във въпросник.

7.2. Родителска ефикасност – Parenting Sense of Competence Scale (Gibaud-Wallston & Wandersman, 1978; Johnston & Mash, 1989). Parenting Sense of Competence Scale е самооценъчна скала със 17 твърдения, оформящи 2 подскали: *Удовлетвореност (Satisfaction)* и *Ефикасност (Efficacy)*. Всяко твърдение се оценява по 6-бална Ликертова скала от 1 = Напълно несъгласен/а до 6 = Напълно съгласен/а. Девет айтема (2, 3, 4, 5, 8, 9, 12, 14 и 16) на PSOC са кодирани обратно, което е важно за точното оценяване. Обратно кодирани означава, че високата оценка по отделните позиции не е показателна за чувство на компетентност, защото твърдението е формулирано отрицателно. Балните оценки варират от 17 до 102 и по-високите оценки означават по-високо самочувствие (компетентност) на родителя.

Поради сходния характер на понятията за възприемана компетентност и самоефикасност, PSOC е широко използван в проучвания за оценка на родителското самочувствие, ефикасност или компетентност в различни извадки от родители (Cooklin et al. 2012; Dunn et al. 2012; Jones and Prinz 2005).

7.3. Резилианс – Скала за издръжливост на Конър-Дейвидсън (2003). (Connor-Davidson Resilience Scale) (Connor, & Davidson, 2003; Занкова, 2012б). CD-RISC е кратък самооценъчен въпросник, използван за измерване на издръжливостта като развитиен личностен ресурс или иначе казано, на способността за справяне със стреса и нещастията. Издръжливостта е решаващ компонент при определянето на начина, по който индивидите реагират на стреса и се справят с него. Характеристики на издръжливостта са вътрешният локус на контрол, чувството за смисъл, самоефикасността, добрата самооценка, способността за адаптация към промяна, ориентираният към действия подход и др. Скалата съдържа 25 твърдения, всяко от които се оценява по 5-степенна скала от „1”= „Много често” до „5” = „Много рядко”. Изследваното лице отговаря според степента си на съгласие със съответното твърдение. Общият резултат варира от 25 до 125 точки, като по-високите резултати отразяват по-високо ниво на издръжливост.

7.4. Родителски стрес - Parental Stress Scale (Berry, J. O., & Jones, W. H. (1995). Parental Stress Scale е самооценъчна скала, която съдържа 18 твърдения, представящи удоволствие или положителни теми на родителството (емоционални ползи, самообогатяване, личностно развитие) и отрицателни компоненти (искания за ресурси, алтернативни разходи и ограничения). Интересът към PSS (Berry&Jones, 1995) се базира на две важни причини: а) кратък и лесно разбираем самоотчет и б) прави разлика между родители на деца в норма и родители на деца с нарушения в развитието. Скалата за родителски стрес (PSS) измерва „индивидуалните различия в нивото на стрес, свързан с отглеждането на деца“ (Berry&Jones, 1995). Тя е съсредоточена върху индивидуалното възприемане на стреса, а не върху действителните източници на стрес. PSS се занимава с дихотомията на родителството; че е едновременно стресиращо и удовлетворяващо, като включва в себе си както отрицателни, така и положителни аспекти, а след това обръща положителните, за да направи общата скала мярка за стрес. От анкетираните се иска да се съгласят или да не се съгласят с твърденията от гледна точка на тяхната типична връзка с детето или децата си и да оценят всеки елемент по скала от 5 точки: напълно са несъгласни (1), не са съгласни (2), нито несъгласни, нито съгласни (3), съгласни (4) и напълно съгласни (5). 8-те положителни твърдения са с обратна оценка, така че възможните резултати по скалата могат да варират между 18-90. По-високите резултати по скалата показват по-голям стрес. Скалата е предназначена да се използва за оценка на родителския стрес на родители на деца с и без клинични проблеми. Скалата за родителски стрес демонстрира отлични нива на вътрешна надеждност (.83) и надеждност при повторно тестване (.81).

7.5. Родителски стил – Авторски въпросник за изследване на родителския стил (Стоева, Т., 2010). Самооценъчният въпросник е създаден, за да преодолее известни ограничения в PARI (Parental Attitude Research Instrument), като инструмент, който е най-добре познат и разпространен в изследователската практика да открива родителското отношение към децата. Под родителско отношение следва да се разбират разнообразни чувства по отношение на детето, поведенчески стереотипи, практикувани в общуването с него, особености на възприятието и разбирането на характера, на личността на детето и неговите постъпки. Съдържа 44 айтема, групирани в следните 11 скали: *Приемане, Симбиоза, Авторитарност, Сътрудничество, Прилагане на*

наказание, Емоционална дистанцираност (неявно отхвърляне), Ригидност, Емотивност, Фрустрация, Емпатия, Опека. Въпросникът е конструиран за целите на:

От изследваните лица се иска да изразят своята степен на съгласие или несъгласие с твърденията като оценят всеки елемент по скала от четири точки: 1 - Напълно не съм съгласен, 2 – По-скоро не съм съгласен, 3 - По-скоро съм съгласен, 4 - Напълно съм съгласен. Минимумът за всяка скала е 4, а максимум 16.

8. Статистическа обработка на данните

За статистическата обработка на данните беше използван пакет IBM SPSS Statistics 25 и Microsoft Office.

9. Дизайн на изследването

Етапи на провеждане на изследването.

Първият етап се състоеше в подбора и превода на инструментите, използвани в настоящата разработка: Parenting Sense of Competence Scale (Gibaud-Wallston & Wandersman, 1978; Johnston & Mash, 1989) и Parental Stress Scale (Berry, J. O., & Jones, W. H. (1995). И двата въпросника се намират свободно в Интернет, но беше потърсено и получено разрешение за превод и ползване от техните автори. С цел по-прецизната езикова и културна адаптация, скалите бяха преведени на български език от двама психолози с отлично владеене на английски език. Преводите не се различаваха съществено. Формира се окончателна преводна версия за всеки въпросник, която беше тествана от 5 семейни двойки, за да се провери разбирането на твърденията. Обратен превод на крайния вариант бе направен от независим преподавател по английски език с цел сравняване с оригинала.

Вторият етап се състоеше в организация и провеждане на изследване с двата инструмента.

Въпросниците бяха обработени в Google Формуляр, удобни и лесни за попълване от компютър или мобилно устройство и бяха разпратени чрез мобилни приложения и социални мрежи. Времето за попълване е около 10-15 мин. Отговорите се събираха от 19.07.2019г. до 20.09.2019г.

Родителски стрес - Parental Stress Scale (Berry, J. O., & Jones, W. H. 1995).

В изследването се включиха 105 лица, от които 5 отпаднаха при обработване на резултатите, тъй като отговорите им бяха непълни. Обект на това изследване бяха 100 лица - родители от Пловдив, София, Бургас, Стара Загора и други по-малки населени места. 26 от тях са родители на деца с различни нарушения в развитието. Запазена е анонимността на всички лица.

В това проучване изследвахме валидността на скалата за родителски стрес с 18 позиции. Резултатите от анализите показаха, че PSS показва адекватна факторна валидност и отлична вътрешна надеждност. Въпреки малката като брой извадка, данните от анализа потвърждават, че българският вариант на въпросника е лесен за разбиране и бърз за администриране, подкрепяйки неговата приложимост в ежедневната клинична и изследователска практика.

За разкриване на факторната структура на скалата и установяване на валидността на конструкта на българската извадка бе приложен експлораторен факторен анализ по метода на главните компоненти и Варимакс-ротация. В българската версия се извличат 5 фактора (със собствена стойност по-голяма от 1), след ротацията

на факторите по метода на Варимакс с нормализация на Кайзер се подкрепя двуфакторното решение.

Когато бяха сравнени факторните структури на българската версия и на оригиналната версия, бяха подчертани някои разлики. По-конкретно, авторите са включили четири фактора (родителски награди, родителски стресори, липса на контрол и родителско удовлетворение), които в оригиналната версия не се основават на ясно теоретично разграничение. При нас се обособиха две подскали - родителско удовлетворение и родителски стресори и следователно двуизмерната структура изглежда много подходяща при проектирането на инструмент за оценка на родителския стрес. Leung и Tsang (2010), предполагат, че PSS е съставен от две отделни измерения, но не с точно същите елементи в тях: родителски стресори или стрес като една подскала и родителско удовлетворение или липса на удовлетвореност като друга подскала. След анализа на резултатите от втори етап на изследването – адаптиране на скалата за български условия, установихме, че е по-коректно наименованието на подскала Родителска удовлетвореност да се замени с Родителска неудовлетвореност.

Общата надеждност на българската версия на въпросника е отлична - коефициент α на Кронбах е (.816). Алфа на Кронбах за подскала *Родителска неудовлетвореност* е (.766), а за подскала *Родителски стресори* е (.823). Berry & Jones (1995) описват, че английският PSS показва отлична надеждност (α на Кронбах = .83).

Родителска ефикасност – Parenting Sense of Competence Scale (Gibaud-Wallston & Wandersman, 1978; Johnston & Mash, 1989)

Обект на това изследване бяха 118 лица - родители от Пловдив, София, Бургас, Стара Загора и други по-малки населени места. 22-ма от тях са родители на деца с различни нарушения в развитието. Запазена е анонимността на всички лица.

За разкриване на факторната структура на скалата и установяване на валидността на конструкта на българската извадка бе приложен експлораторен факторен анализ по метода на главните компоненти и Варимакс-ротация. В българската версия се извличат 5 фактора (със собствена стойност по-голяма от 1), след ротацията на факторите по метода на Варимакс с нормализация на Кайзер се подкрепя двуфакторното решение, което съответства на оригиналния модел. Извлечени са два фактора – *Ефикасност* (0,724) и *Удовлетвореност* (0,704). Общата надеждност на българската версия на въпросника е много добра - коефициент α на Кронбах е (.728). Алфа на Кронбах за скала *Удовлетвореност* е (.704), а за скала *Ефикасност* е (.724). Gibaud-Wallston и Wandersman (1978) съобщават, че вътрешната консистентност за скалата *Стойност/Удобство* (.82) и (.70) за скалата *Умения/Знания*. Johnston and Mash (1989) съобщават за вътрешна консистентност от (.75) за скала *Удовлетвореност* и (.76) за скала *Ефикасност*. Данните за психометричните показатели на отделните скали, както и на общото ниво на компетентност на родителя, са много високи, което дава възможност този инструмент успешно да се прилага в българската социокултурна среда.

Трети етап се състои в провеждането на същинското изследване. Събраните данни са подложени на статистическа обработка, която включва дескриптивна статистика, t-тест за независими извадки, дисперсионен анализ (ANOVA), медиационен анализ на връзките между променливите.

Въпросниците бяха обработени и се предлагаха в хартиен вариант и електронно в Google Формуляр. Изследването се проведе в периода януари – август 2020г. В изследването се включиха 255 родители, от които 111 са родители на деца с нарушения в развитието. Запазена е анонимността на всички изследвани лица. В Таблица 2. са представени изследваните лица по демографски характеристики.

Таблица 2. Разпределение на изследваните лица по демографски характеристики

		Брой	N %
Вашият пол е?	Мъж	53	20,8%
	Жена	202	79,2%
	Общо	255	
Моля, посочете Вашето населено място.	Пловдив	127	49,8%
	София	17	6,7%
	Бургас	38	14,9%
	Стара Загора	26	10,2%
	Други	47	18,4%
	Общо	255	
Вашата възраст е?	25-30	15	5,9%
	31-35	73	28,6%
	36-40	92	36,1%
	над 40	75	29,4%
	Общо	255	
Вашето образование е?	Основно	9	3,5%
	Средно	53	20,8%
	Полувисше	9	3,5%
	Висше	184	72,2%
	Общо	255	
Вашето семейно положение е?	неженен/неомъжена	37	14,5%
	женен/омъжена	194	76,1%
	разделен/а	8	3,1%
	разведен/а	15	5,9%
	вдовец/вдовица	1	0,4%
	Общо	255	
Вие сте родител на?	1 дете	106	41,6%
	2 деца	117	45,9%
	3 деца	23	9,0%
	повече от 3 деца	9	3,5%
	Общо	255	
Пол на детето	Момче	146	57,3%
	Момиче	109	42,7%
	Общо	255	
Възраст на детето	5-6	97	38,0%
	7-8	85	33,3%
	9-10	73	28,6%
	Общо	255	
Детето (към, което са насочени отговорите Ви) има ли затруднения в развитието?	Не	144	56,4%
	Сензорни увреждания	3	1,2%
	Физически увреждания	3	1,2%
	Множество увреждания	7	2,7%
	Интелектуални затруднения	16	6,3%
	Езиково-говорни нарушения	25	9,8%
	СНСУ	15	5,9%
	РАС	27	10,6%
	Емоционални и поведенчески разстройства	15	5,9%
	Общо	255	

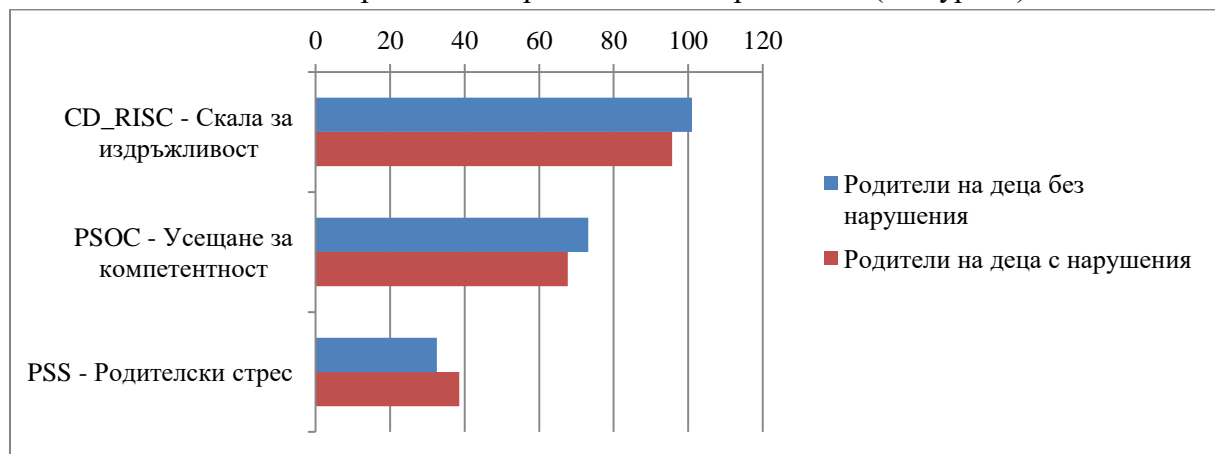
ТРЕТА ГЛАВА

Анализ на получените резултати

1. Анализ на резултатите за издръжливост, родителска ефикасност, родителски стрес и родителски стил при родители на деца без и с нарушения в развитието.

Родителите на деца без нарушения са 144 и представляват 56,4% от общия брой изследвани лица, а родителите на деца с нарушения са 111 или 43,6%. Децата с нарушения попадат в следните категории: Сензорни увреждания - 1,2%; Физически увреждания - 1,2%; Множество увреждания - 2,7%; Интелектуални затруднения - 6,3%; Езиково-говорни нарушения - 9,8%; Специфични нарушения на способността за учене - 5,9%; Разстройство от аутистичния спектър - 10,6%; Емоционални и поведенчески разстройства - 5,9%.

Родителите на деца без нарушения проявяват по-често оптимизъм, добра самооценка и позитивна адаптация към промените, които допринасят за по-висока издръжливост ($M=101,1$; $SD=11,38$), доказана и от t-тест ($t= 3,208$; $p<0,005$). Те са по-склонни да приписват това, което им се случва и на вътрешни (зависещи от тях – увереност, решителност, целеустременост, чувство за хумор и др.), и на външни фактори (независещи от тях - шанс, късмет, висши сили). Т-тест също отчете по-висока компетентност ($M=73,17$; $SD=9,49$; $t = 4,373$, $p<0,001$) на тези родители и това е причината да оценяват по-високо своята удовлетвореност и ефикасност в родителската роля. В консултативната практика родителите на деца в норма, много по-лесно се разпознават в своите деца, имат повече възможности да приемат поведението и постиженията си като награждаващи родителския нарцисизъм (Фигура 2.).

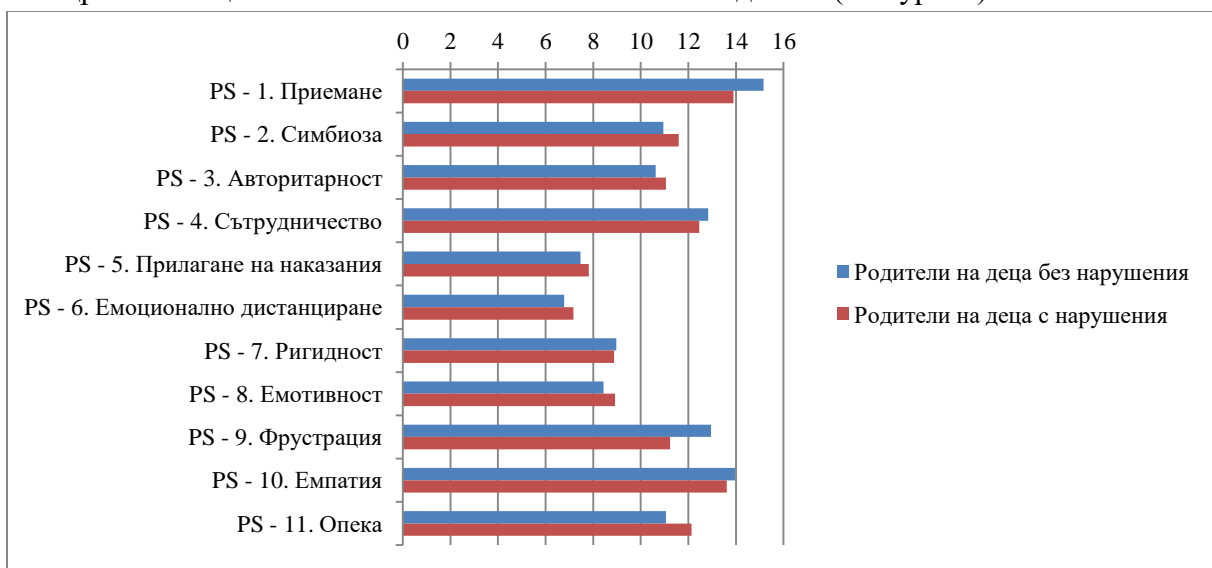
Фигура 2. Средноаритметични стойности на двете групи родителите по скали

Родителите на деца с нарушения демонстрират по-ниска издръжливост ($M=95,74$; $SD=14,15$) и по-ниска поведенческа и психологическа компетентност за адаптиране към промяна. Оценяват по-ниско стремежа си за реализиране на жизнените цели при наличие на социална подкрепа. Оценяват по-ниско удовлетвореността и ефикасността си в родителската роля, което рефлектира върху цялостното им усещане за компетентност като родители ($M=67,72$; $SD=10,33$). Родителите на деца с нарушения имат трудности да разпознават напредъка на детето си, да припознаят собственото си отношение и грижа като удовлетворяващо и репариращо наранения родителски

нарцисизъм. Отчитат повече родителски стресори и по-висока неудовлетвореност, което обяснява статистически по-високия родителски стрес ($M=38,56$; $SD=9,29$; $t = -5,541$; $p<0,001$) при тях, което доказва *Хипотеза 2*, а именно, че *родителите на деца с нарушения изпитват по-висок родителски стрес*.

Родители на деца без нарушения проявяват повече приемане ($M=15,16$; $SD=1,29$) на децата си. Използват повече сътрудничество ($M=12,84$; $SD=1,74$), имат по-изявена емпатия ($M=13,96$; $SD=1,74$), ригидност ($M=8,97$; $SD=1,62$) и фрустрация ($M=12,96$; $SD=2,01$) (Фигура 3.).

Родителите на деца с нарушения имат по-слабо приемане ($M=13,89$; $SD=1,98$) на децата си. Това е свързано с приемането на трудностите и нарушението на детето. Много родители дълго време отричат и не желаят да приемат, че детето им има проблем. Те демонстрират повече авторитарност ($M=11,06$; $SD=2,42$), прилагане на наказания ($M=7,82$; $SD=2,30$), за да се справят с трудното поведение на децата си. Показват повече емотивност ($M=8,92$; $SD=3,07$), (свързана предимно с негативни емоции), което вероятно е предпоставка за емоционално дистанциране ($M=7,17$; $SD=2,08$). Демонстрират симбиоза ($M=11,59$; $SD=2,23$) и опека ($M=12,14$; $SD=2,28$) над децата си, изземвайки техните функции и опитвайки се да ги улесняват и така не поощряват инициативността и самостоятелността на детето (Фигура 3.)

Фигура 3. Средноаритметични стойности на двете групи родители по въпросник Родителски стил

Авторитетният родителски стил се характеризира с висока отзивчивост и възискателност. Авторитетните родители осигуряват не само подкрепа и топлина, но и ясно дефинирани правила и последователна дисциплина. Родителското отношение при тези родители включва приемане, емпатия, сътрудничество, емотивност и фрустрация.

Авторитарният стил на родителство се характеризира с ниска отзивчивост, но висока възискателност. Родителите, прилагачи този стил са склонни да използват враждебен контрол или сурово наказание по произволен начин, за да получат съответствие, но рядко предоставят обяснение или позволяват устно даване и вземане. Родителското отношение при тези родители включва авторитарност, прилагане на наказания, емоционално дистанциране, опека и ригидност.

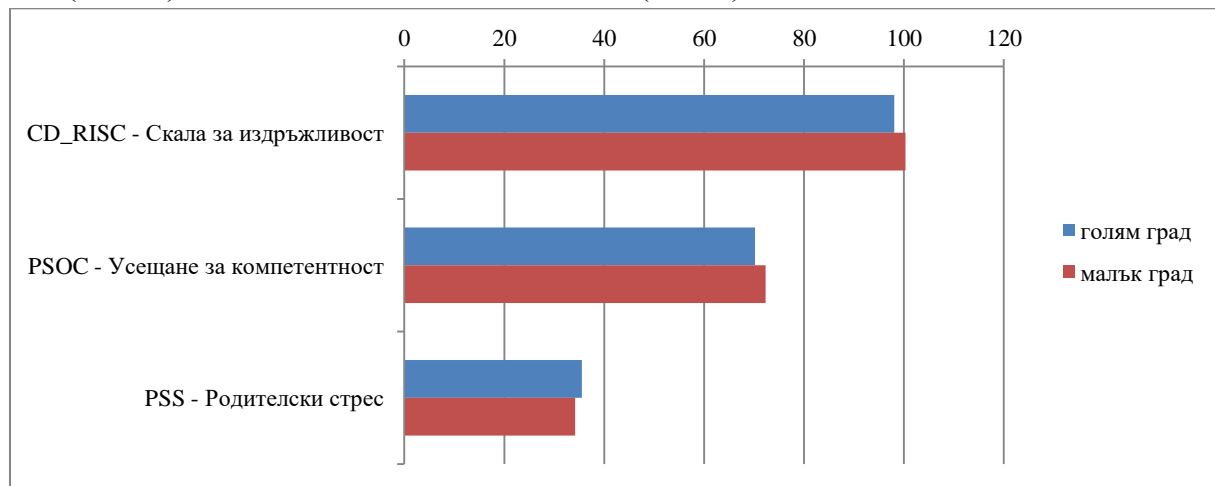
Разрешаващият (снизходителният) стил на родителство се характеризира с ниска взискателност, но висока отзивчивост. Разрешаващите родители реагират на децата си и задоволяват нуждите на децата, но не успяват да поставят подходяща дисциплина, да проявяват поведенчески контрол или да изискват зряло поведение. Родителското отношение при тях включва приемане, симбиоза, емпатия и ригидност.

И накрая, negliжиращият (небрежният) родителски стил се характеризира с ниска отзивчивост и ниска взискателност. Небрежните родители са ориентирани към себе си и рядко се занимават с практики за отглеждане на деца. Нито осигуряват топлина, нито определят правила за децата си. Наблюдава се емоционално дистанциране и фрустрация.

На база анализа на резултатите считаме, че се доказва **Хипотеза 3**, която гласи, че *родителите на деца в норма и родителите на деца с нарушения в развитието демонстрират различни родителски стилове*. Въпреки че статистически значими различия се наблюдават само по скалите: Приемане ($t=5,85$, $p<0,001$), Фрустрация ($t=5,94$, $p<0,001$), Симбиоза ($t= -2,35$, $p<0,05$) и Опека ($t= -3,61$, $p<0,001$), ние отчитаме и незначимите разлики и предвид резултатите от анализа става ясно, че родителите не прилагат само един стил на родителстване. Родителите на деца с нарушения прилагат основно авторитарен стил, макар да проявяват и отношения, наблюдавани при авторитетен и разрешаващ родителски стил. Родителите на деца без нарушения прилагат авторитетен и отчасти авторитарен и разрешителен стил на родителстване.

2. Влияние на местоживеенето върху издръжливостта, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил

Родителите са групирани, според населено място на живеещи в голям град (Пловдив, София, Бургас) и в по-малко населено място. Родителите от голям град са 182 (71,4%), а от малко населено място са 73 (28,6%).

Фигура 4. Средноаритметични стойности на родителите, според местоживеене по скали за издръжливост, усещане за компетентност и родителски стрес

Местоживеенето не оказва статистически значимо влияние на издръжливостта и усещането за компетентност на родителя, но се наблюдават разлики между средните стойности на живеещите в малко или голямо населено място (Фигура 4.). Родителите, живеещи в по-малко населено място отчитат по-висока издръжливост ($M=100,33$; $SD=11,84$), тъй като вероятно срещат по-малко трудности и може би се радват на

повече социална подкрепа в лицето на разширеното семейство, съседни и приятели. Допускаме, че това е причината да се чувстват по-удовлетворени ($M=72,33$; $SD=9,87$) в родителската роля, тъй като са по-подкрепени. Родителите от големите градове декларират по-висок родителски стрес ($M=35,51$; $SD=9,12$).

Родителите от малките населени места демонстрират повече приемане ($M=14,78$; $SD=1,82$), авторитарност ($M=10,90$; $SD=2,55$), емоционално дистанциране ($M=7,08$; $SD=1,91$), ригидност ($M=9,01$; $SD=1,72$), емотивност ($M=8,84$; $SD=3,02$), фрустрация ($M=12,81$; $SD=2,24$) и емпатия ($M=13,95$; $SD=1,94$) към детето. Статистическо значимо е различieto само по отношение на ригидност $F(4,250) = 4,13$; $p < 0,05$) и фрустрация $F(4,250) = 7,17$; $p < 0,01$). Наблюдават се противоположни родителски отношения – приемане и фрустрация – авторитарност и ригидност, емоционално дистанциране – емотивност и емпатия. Липсата на ясна линия в родителското отношение можем да обясним с по-ограничен достъп на родителите от малки населени места до системите за социална подкрепа – социални услуги и квалифицирани специалисти. Те разчитат преди всичко на подкрепа от разширеното семейство и общността. Родителите от големите градове проявяват повече симбиоза ($M=11,36$; $SD=2,19$) и опека ($M=11,64$; $SD=2,45$), сътрудничество ($M=12,77$; $SD=1,79$) и прилагане на наказания ($M=7,64$; $SD=2,01$), като не се открива статистически значимо различие.

3. Влияние на пола на родителя върху издръжливостта, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил

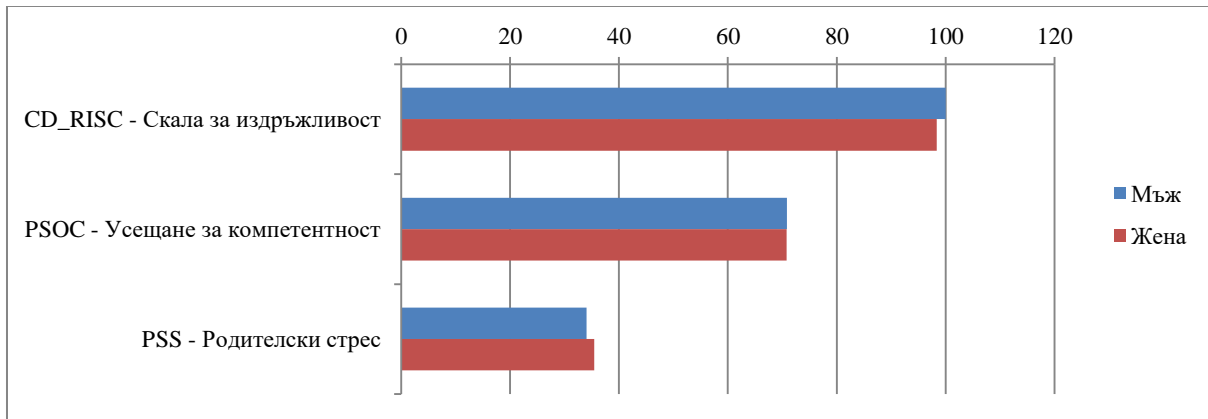
В настоящото изследване участват 53 мъже (20,8%) и 202 жени (79,2%).

Статистическият анализ показва, че полът на родителя не влияе на издръжливостта, родителската ефикасност и родителския стрес. Разликите в средноаритметичните стойности обаче показват (Фигура 5.), че мъжете проявяват по-висока издръжливост ($M=100,00$; $SD=11,82$) и по-висока поведенческа и психологическа компетентност за адаптиране към промяна ($M=61,45$; $SD=7,68$) от жените ($M=58,25$; $SD=8,92$). При оптимизиране на социалната подкрепа, компетентността за реализация на жизнените цели обаче е почти еднаква за мъжете ($M=28,87$; $SD=4,16$) и жените ($M=28,94$; $SD=3,97$). Духовните влияния са по-силно изразени при жените ($M=11,20$; $SD=2,68$), отколкото при мъжете ($M=9,68$; $SD=3,31$).

Няма полова разлика в усещането за компетентност на майките ($M=70,78$; $SD=10,14$) и бащите ($M=70,87$; $SD=10,57$) в изпълнение на родителската им роля и това се обяснява от активното включване на бащите в отглеждане на децата за разлика от минали десетилетия. И двата пола еднакво изпитват удовлетвореност (мъжете ($M=39,13$; $SD=6,83$), жените ($M=39,10$; $SD=7,07$)) в ролята си на родители. Мъжете декларират малко по-висока ефикасност ($M=31,74$; $SD=6,07$) от тази на жените ($M=31,67$; $SD=6,10$). Майките са малко по-ангажирани в ежедневието с децата, особено на децата с нарушения, съответно срещат повече трудности и вероятно невинаги се справят, както биха искали. Това се отразява на усещането им за ефикасност.

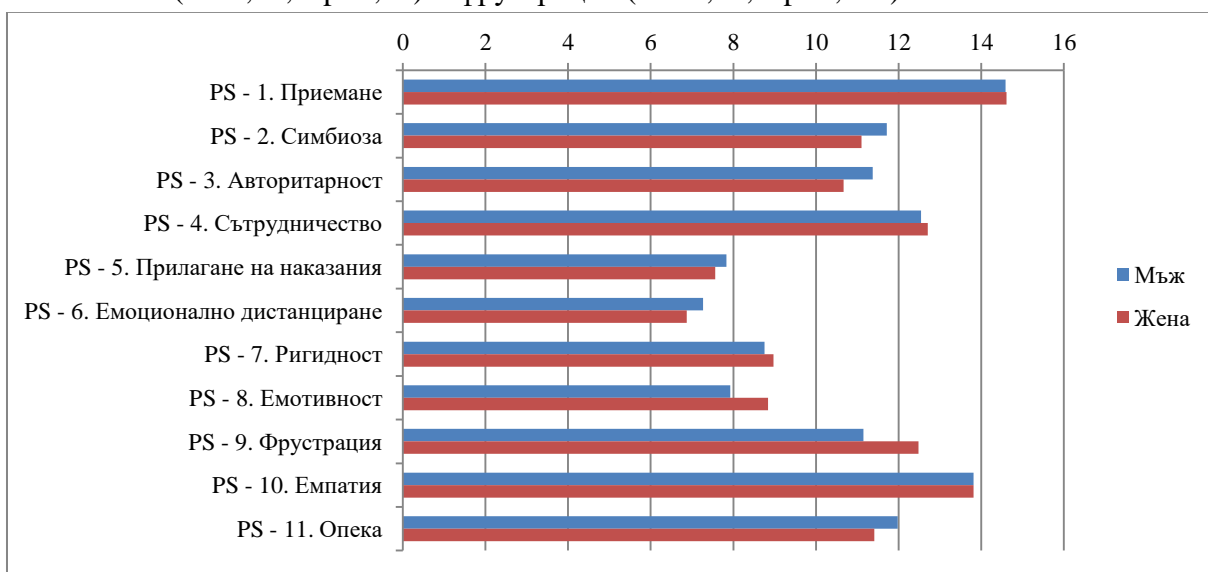
Майките демонстрират по-висок родителски стрес ($M=35,42$; $SD=8,83$), тъй като прекарват повече време с децата си, с тревоги за здравето на детето и проблеми в поведението му, а по-ниският стрес при бащите ($M=34,04$; $SD=9,51$) е свързан с по-слабо участие в грижите за детето и повече грижи за благосъстоянието на семейството. Родителската неудовлетвореност е по-висока при бащите ($M=12,25$; $SD=5,41$) вероятно

защото емоционалните ползи за тях от родителството са по-малко, отколкото за майките ($M=11,63$; $SD=3,36$). Възможно е бащите да не са толкова снизходителни и разбиращи, колкото майките към детските проблеми. Очакванията към майките по отношение грижите за детето са повече, отколкото към бащите затова жените оценяват повече стресори ($M=23,79$; $SD=7,03$), оказващи влияние и на общия показател за родителски стрес (искания за ресурси, разходи, ограничения).

Фигура 5. Средноаритметични стойности на издръжливост, родителска ефикасност и родителски стрес според пола на родителя

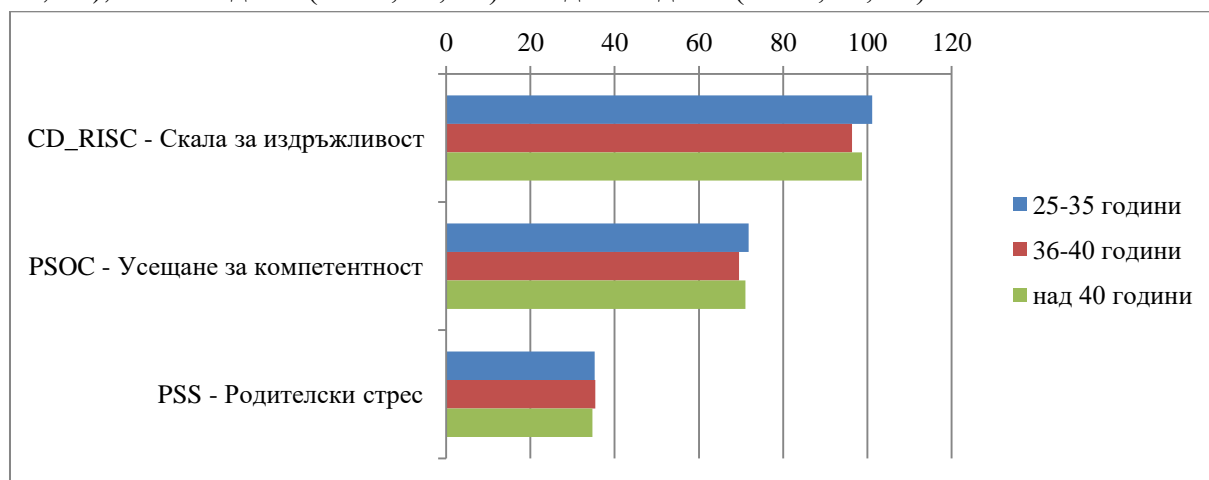
Мъжете ($M=14,58$; $SD=1,68$) и жените ($M=14,61$; $SD=1,78$) приемат своите деца почти еднакво и проявяват в еднаква степен емпатия ($M=13,81$) към тях. Родителското отношение, което мъжете проявяват по-изявено от жените е симбиоза ($M=11,72$; $SD=2,15$), авторитарност ($M=11,38$; $SD=2,46$), прилагане на наказания ($M=7,83$; $SD=2,21$), емоционално дистанциране ($M=7,26$; $SD=1,92$) и опека ($M=11,98$; $SD=2,21$). С други думи мъжете прилагат авторитарен и позволяващ стил на родителстване. При жените се наблюдава сътрудничество ($M=12,71$; $SD=1,81$), ригидност ($M=8,98$; $SD=1,61$), емотивност ($M=8,84$; $SD=2,84$) и фрустрация ($M=12,48$; $SD=2,36$) или ясно очертан авторитетен стил (Фигура 6.). Статистически значимо различие има само при емотивност ($t = -2,05$, $p < 0,05$) и фрустрация ($t = -3,68$, $p < 0,001$).

Фигура 6. Средноаритметични стойности на майките и бащите по въпросник Родителски стил

4. Влияние на възрастта на родителя върху издръжливостта, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил

Изследваните родители са разпределени в три групи: 25-35 години (N=88, 34,5%), 36-40 години (N=92, 36,1%) и над 40 години (N=75, 29,4%).

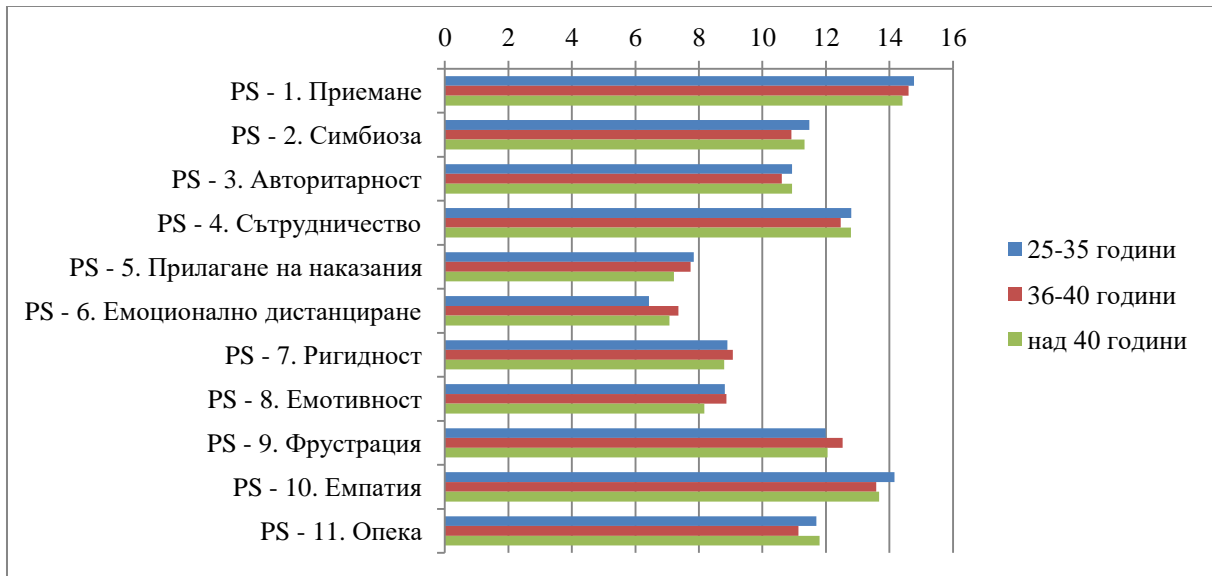

Фигура 7. Средноаритметични стойности на издръжливост, родителска ефикасност, родителски стрес според възрастта на родителя

Статистически значима разлика според възрастта на родителя има само за издръжливост. Средните стойности на родителите са илюстрирани във Фигура 7. По отношение на компетентността и стреса на родителите според възрастта им няма статистическа разлика. Родителите на възраст 25-35 години имат по-високо ниво на издръжливост ($M=101,2$; $SD=12,21$; $F(2,252) = 3,26$, а $p < 0,05$) от родителите от другите две възрастови групи. Отчели са най-висока стойност и за родителска компетентност (ефикасност) ($M=71,85$; $SD=9,73$; $F(2,252) = 1,17$, а $p > 0,05$). Както посочихме в анализа това е възрастовият диапазон, който физиологично и биологично е най-благоприятен за създаване на поколение. Родителите на възраст 36-40 години оценяват най-ниско своята издръжливост ($M=96,34$; $SD=12,12$) и родителска компетентност (ефикасност) ($M=69,57$; $SD=9,69$), а нивото на стрес при тях е най-високо ($M=35,38$; $SD=9,17$; $F(2,252) = 0,12$, а $p > 0,05$). Една от причините за този резултат може да е, че усилията са насочени повече към лично и кариерно развитие, а при някои родители социалната роля измества родителската. Друга причина може да е, че някои в тази възраст са родители вече на две, а може и на повече деца.

Родителите на възраст 25-35 години най-много проявяват приемане ($M=14,78$; $SD=1,69$), симбиоза ($M=11,48$; $SD=2,15$), прилагане на наказания ($M=7,84$; $SD=1,97$) и емпатия ($M=14,16$; $SD=1,57$). Също така декларират прояви на авторитарност ($M=10,93$; $SD=2,30$) и сътрудничество ($M=12,80$; $SD=1,75$), фрустрация ($M=11,99$; $SD=2,53$) и опека ($M=11,70$; $SD=2,53$) и най-малко на емоционално дистанциране ($M=6,43$; $SD=1,61$) към своите деца (Фигура 8.). Статистически значима е разликата само за емоционално дистанциране $F(2,252) = 5,76$; $p < 0,05$. Трудно е да се определи доминиращият родителски стил при младите родители. Такива са наблюденията и от практиката – неуверени, непоследователни, а често дори безсилни към децата си. 36-40-годишните родители най-много от останалите родители проявяват емоционално дистанциране ($M=7,36$; $SD=1,98$), ригидност ($M=9,07$; $SD=1,71$), емотивност ($M=8,87$; $SD=3,16$) и фрустрация ($M=12,53$; $SD=2,31$). И при тази възрастова група се наблюдава

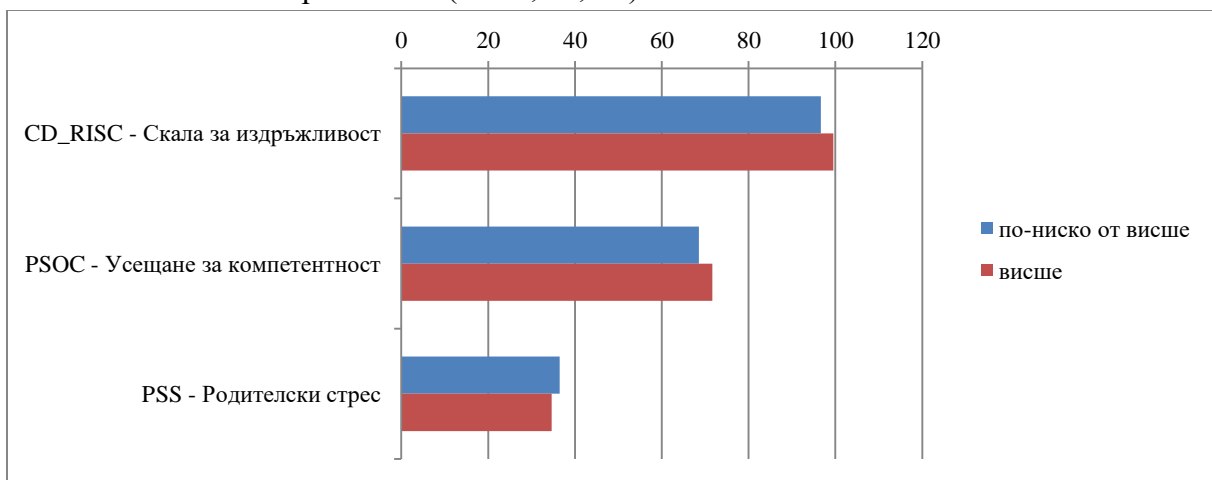
двойственост в поведението към децата. Родителите над 40 години проявяват авторитарност ($M=10,93$; $SD=2,59$) и сътрудничество ($M=12,79$; $SD=1,89$), фрустрация ($M=12,05$; $SD=2,31$) и опека ($M=11,80$; $SD=2,34$) също толкова, колкото родителите до 36 години. Възпитанието протича според разбиранята на възрастния за удовлетворяване на потребностите и интересите на детето, но и пазено от възможни опасности и трудности.

Фигура 8. Средноаритметични стойности по скали от въпросник Родителски стил и признак възраст на родителя

5. Влияние на образованието на родителя върху издръжливостта, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил

В настоящото изследване участват 255 родители. 9 от тях са с основно образование, 53 със средно, 9 с полувисше и 184 родители с висше образование. За да бъдат сравнени средноаритметичните стойности на родителите по образование, се групираха на две групи – родители с висше образование ($N=184$, 72,2%) и родители с по-ниско от висше образование ($N=71$, 27,8%).

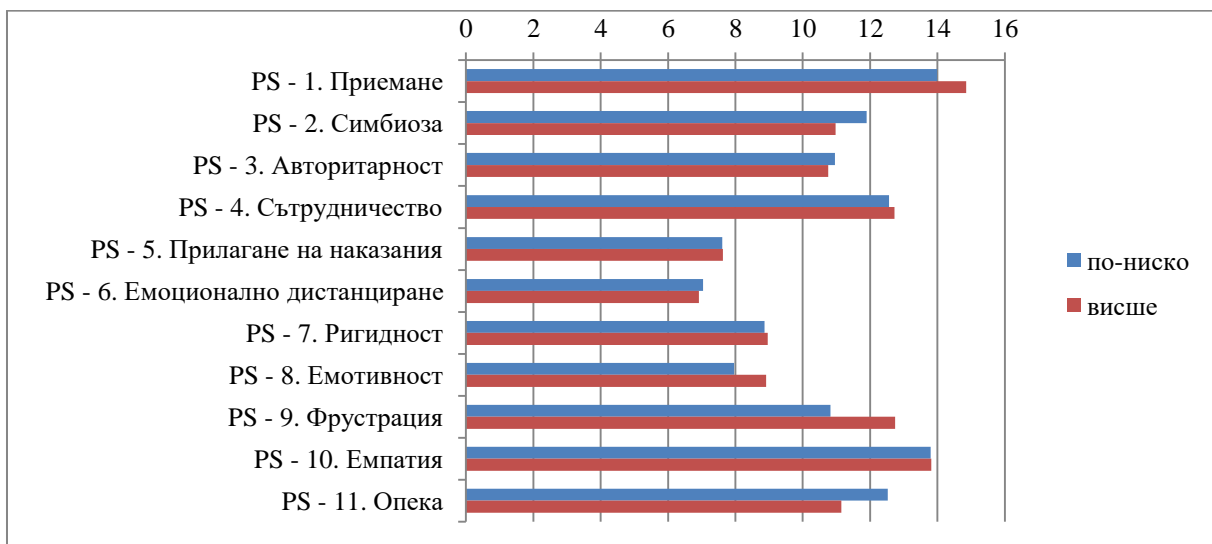

Фигура 9. Средноаритметични стойности по скали и признак образование на родителя

Фигура 9. представя средните стойности според образованието на родителите по скали.

Според образованието на родителя статистически значима разлика има само по скалата, измерваща неговото усещане за компетентност. Родителите с висше образование декларират по-високи средни стойности за издръжливост ($M=99,51$; $SD=11,54$) и компетентност ($M=71,65$; $SD=10,07$; $t = -2,17$, а $p<0,05$). Обяснението за този резултат е, че образованието дава повече увереност, повишава самочувствието, увеличава репертоара за действие и възможностите и стратегиите за справяне. Родителите с по-ниско образование оценяват по-високо своя родителски стрес ($M=36,44$; $SD=9,26$), съответно по-ниска издръжливост ($M=96,68$; $SD=15,82$) и ефикасност ($M=68,58$; $SD=10,28$) в родителските грижи.

Родителите с висше образование проявяват повече приемане ($M=14,85$; $SD=1,53$), сътрудничество ($M=12,72$; $SD=1,84$), ригидност ($M=8,96$; $SD=1,64$), емотивност ($M=8,91$; $SD=2,90$) и фрустрация ($M=12,74$; $SD=2,24$). Родителите с по-ниско образование имат засилена проява на симбиоза ($M=11,90$; $SD=2,01$), авторитарност ($M=10,96$; $SD=2,25$), емоционално дистанциране ($M=7,04$; $SD=1,92$) и опека ($M=12,52$; $SD=2,16$). И двете групи родители еднакво проявяват емпатия ($M=13,82$; $SD=1,71$) за родителите с висше образование и ($M=13,80$; $SD=1,94$) за родителите с по-ниско) и прилагат наказания ($M=7,63$; $SD=2,04$) за висшистите и ($M=7,61$; $SD=2,05$) за родителите с по-ниско образование. (Фигура 10.). Тук статистически значими са резултатите по приемане ($t = -3,17$, $p<0,005$), симбиоза ($t = 3,09$, а $p<0,005$), емотивност ($t = -2,38$, а $p<0,05$), фрустрация ($t = -6,14$, а $p<0,001$) и опека ($t = 4,15$, а $p<0,001$). Очевидно образованието на родителя е фактор, който определя неговото родителско поведение. Висшистите отдават повече значение на емоционалната връзка с децата си, докато родителите с по-ниско образование може би не се интересуват от новостите във възпитанието и разчитат на стари методи, съответно разполагат с по-ограничен репертоар стратегии във възпитанието на децата си.

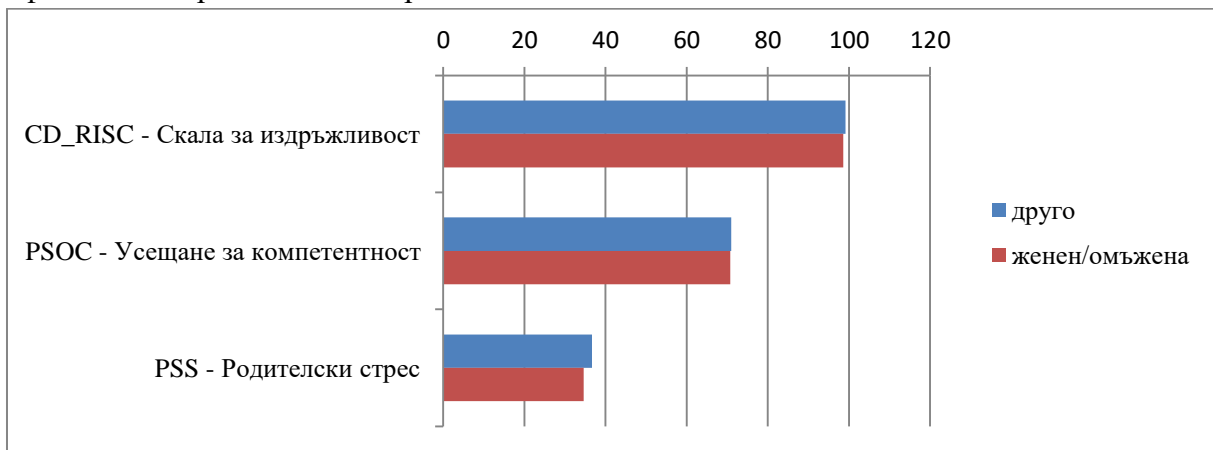

Фигура 10. Средноаритметични стойности според образование на родителя и въпросник Родителски стил

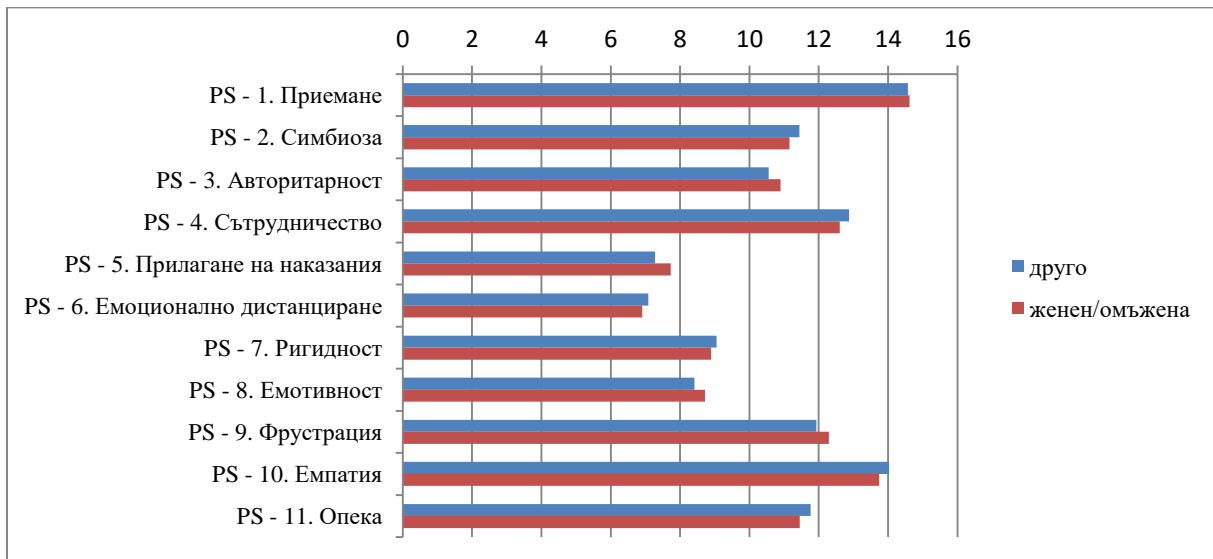
6. Влияние на семейното положение на родителя върху издръжливостта, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил

По признак семейно положение, участниците в изследването са 255: неженен/неомъжена – 37, женен/омъжена – 194, разделен/а – 8, разведен/а – 15, вдовец/вдовица – 1. За статистическите изчисления родителите са групирани в две групи – женен/омъжена (N=194; 76,1%) и друго (N=61; 23,9%).

В зависимост от семейното положение на родителя не се отчита статистически значимо различие по нито една скала от въпросника. Средните стойности на женените/омъжените са с минимални разлики (Фигура 11.). Тук можем да заключим, че семейното положение на родителя не влияе на издръжливостта, родителската ефикасност и родителския стрес.

Фигура 11. Средноаритметични стойности за издръжливост, родителска ефикасност и родителски стрес според семейното положение на родителя

Фигура 12. Средноаритметични стойности на родителите по въпросник Родителски стил и показател семейно положение

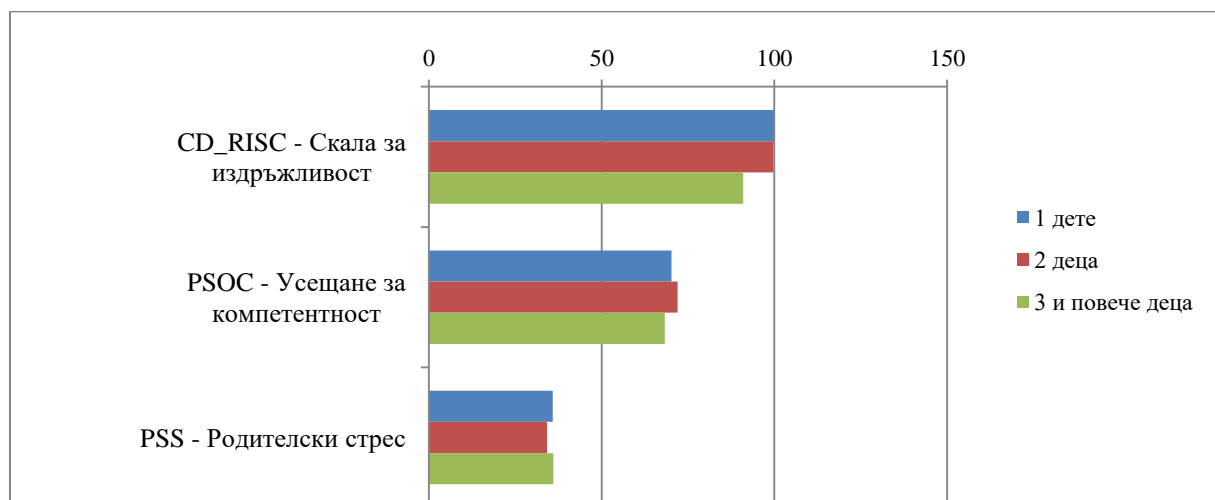
Фигура 12. Представа родителското отношение според семейното положение.

Семейните родители отчитат по-високи стойности за приемане ($M=14,62$; $SD=1,72$), авторитарност ($M=10,90$; $SD=2,53$), прилагане на наказания ($M=7,73$; $SD=2,01$), емотивност ($M=8,72$; $SD=2,87$) и фрустрация ($M=12,29$; $SD=2,36$), а несемейните родители отчитат по-високи стойности за симбиоза ($M=11,44$; $SD=2,02$), сътрудничество ($M=12,87$; $SD=1,95$), емоционално дистанциране ($M=7,08$; $SD=1,99$), ригидност ($M=9,05$; $SD=1,54$), емпатия ($M=14,03$; $SD=1,74$) и опека ($M=11,77$; $SD=2,29$). Наличието или липсата на партньор определят стила на родителското отношение за грижещия се родител, но тези различия не са статистически значими.

7. Влияние на броя на децата върху издръжливостта, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил

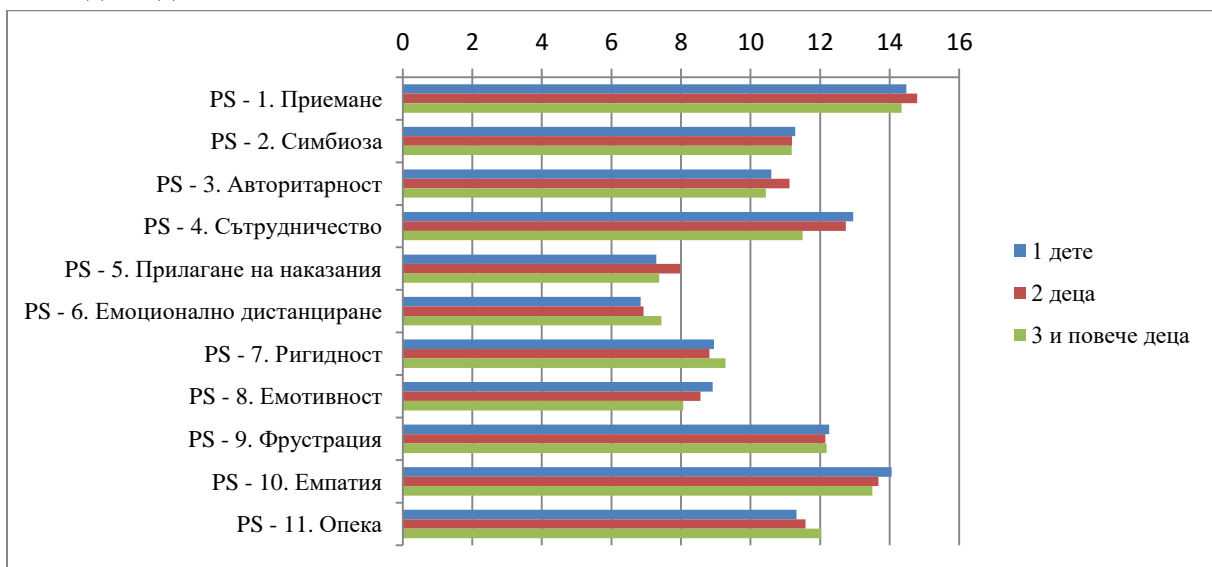
В настоящото изследване 106 родители са родители на едно дете, 117 са родители на две деца, 23-ма са родители на три деца и 9 са родители на повече от три деца. За статистическия анализ родителите са групирани в три групи: родители на едно дете ($N=106$; 41,6%), родители на две деца ($N=117$; 45,9%) и родители на три и повече деца ($N=32$; 12,5%).

Броят на децата в семейството е статистически значим за издръжливостта на родителя. Родителите на три и повече деца декларират най-ниска издръжливост ($M=91,03$; $SD=18,19$; $F(2,252) = 6,79$, а $p < 0,005$). Този резултат не е изненадващ, тъй като повечето деца изискват повече ресурси от страна на родителя. Средните стойности на родителите с едно ($M=99,92$; $SD=12,06$), и две деца ($M=99,74$; $SD=11,21$) са почти равни (Фигура 13.). Ефикасността на родителя не се влияе статистически от броя деца, но родителите на две деца имат най-висока средна стойност ($M=71,97$; $SD=9,89$), а най-ниска родителите на три и повече деца ($M=68,34$; $SD=10,13$). Появата на второ дете дава възможност на родителите да „поправят“ и да подобрят това, което не са направили първия път. Родителите на три и повече деца вероятно се чувстват доста объркани и натоварени. Броят на децата не оказва статистическо различие върху родителския стрес, но има разлики в средните стойности. Най-високо оценяват родителския стрес родителите на три и повече деца ($M=36,03$; $SD=9,68$), а най-ниско родителите на две деца ($M=34,23$; $SD=8,53$). Кумулативният ефект от няколкогодишно родителство вероятно е причината родителите на три и повече деца да оценят себе си най-високо.

Фигура 13. Средноаритметични стойности по скали и брой деца

Статистически значими различия според броя на децата откриваме за сътрудничество при родителите на едно дете ($M=12,95$; $SD=1,79$; $F(2,252) = 8,04$, а $p<0,001$) и прилагане на наказания при родителите на две деца ($M=7,98$; $SD=2,02$; $F(2,252)=3,53$; $p<0,05$). Средните стойности (Фигура 14.) показват, че родителите на едно дете отчитат най-силно симбиоза ($M=11,28$; $SD=2,05$), сътрудничество ($M=12,95$; $SD=1,79$), емотивност ($M=8,92$; $SD=3,02$), фрустрация ($M=12,26$; $SD=2,33$) и емпатия ($M=14,06$; $SD=1,71$). Единственото дете в семейството е обект на цялото внимание, често се задоволяват всичките му желаниа, което би могло да доведе до формиране на егоистична насоченост, капризно поведение и консуматорска психика. Родителите на две деца отчитат най-високи стойности за приемане ($M=14,79$; $SD=1,47$), авторитарност ($M=11,12$; $SD=2,40$) и прилагане на наказания ($M=7,98$; $SD=2,02$). Допускаме, че родителите на две деца се опитват да показват еднакво отношение към децата си, които вероятно са на различна възраст и имат различни изисквания към родителя. Родителите на три и повече деца отчитат най-високи стойности за емоционално дистанциране ($M=7,44$; $SD=2,08$), ригидност ($M=9,28$; $SD=1,44$) и опека ($M=12,03$; $SD=2,21$). Всеки родител на две деца знае, че децата му могат да имат различни характери и възпитателните методи, които работят добре с едно дете, може да не работят добре с друго. Създаването на напълно различни стратегии за възпитание на всяко дете обаче може да бъде непосилно.

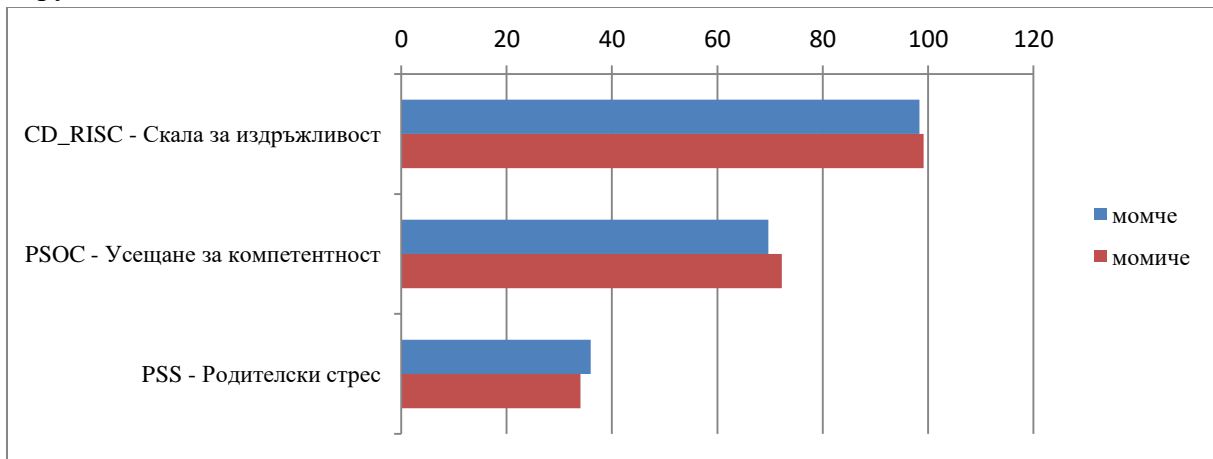
Фигура 14. Средноаритметични стойности по въпросник Родителски стил и брой деца

8. Влияние на пола на детето върху издръжливостта, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил

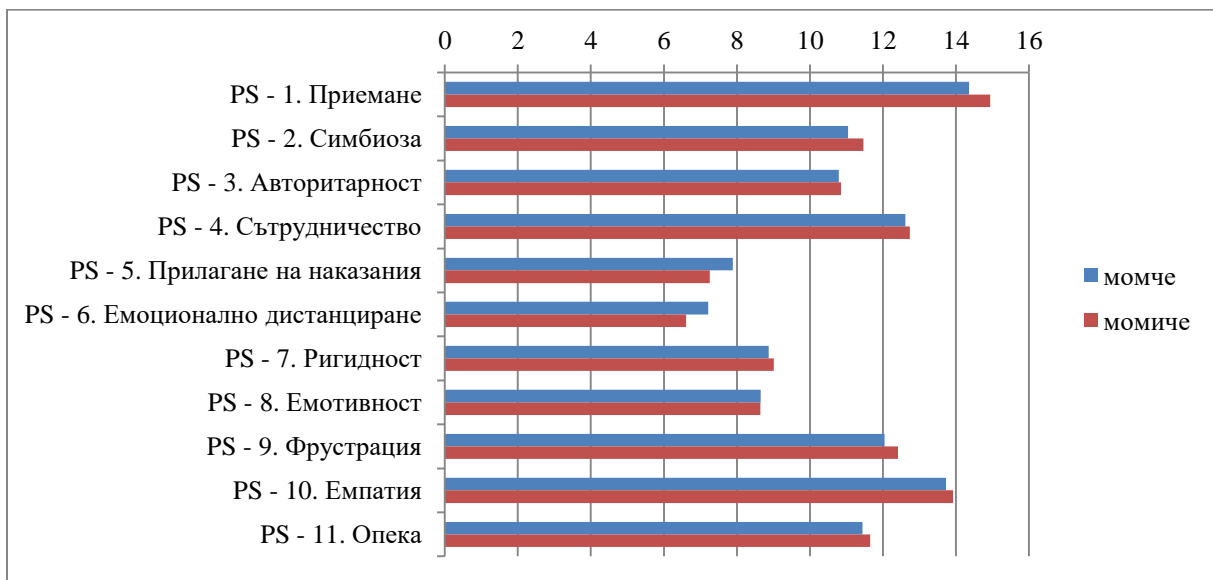
В това изследване 146 (57,3%) са родители на момче и 109 (42,7%) на момиче.

Полът на детето не оказва статистическо различие върху издръжливостта и ефикасността на родителя, но родителите на момиче декларират по-високи средни стойности - за издръжливост ($M=99,18$; $SD=12,79$), за ефикасност ($M=72,25$; $SD=9,45$) (Фигура 15.). Допускаме, че разликата в оценките на родителите се дължи на биологичните и социално детерминирани фактори. Момчетата и момчетата имат разлики, както в поведението и съзряването, така и във начина на взаимодействие с околните. Това е причината родителите на момиче да се чувстват по-удовлетворени

($M=40,23$; $SD=6,76$; $t= - 2,22$, а $p<0,05$) в родителската си роля, където има статистически значимо различие спрямо родителите на момчета. Полът на детето не оказва статистически значимо различие върху родителския стрес на родителите, но родителите на момчета оценяват по-високо родителския стрес ($M=35,96$; $SD=9,74$). Също така родителите на момчета имат по-висока средна стойност за родителска неудовлетвореност ($M=12,22$; $SD=3,90$; $t = 2,22$, а $p<0,05$), която е статистически значима. Тук също търсим обяснение в разликите в поведението на момичетата и момчетата. Момчетата са по-буйни и опозиционни. В практиката повечето деца с нарушения са от мъжки пол.

Фигура 15. Средноаритметични стойности по скали за издръжливост, родителска ефикасност и родителски стрес според пола на детето

Фигура 16. Средноаритметични стойности по въпросник Родителски стил и пол на детето

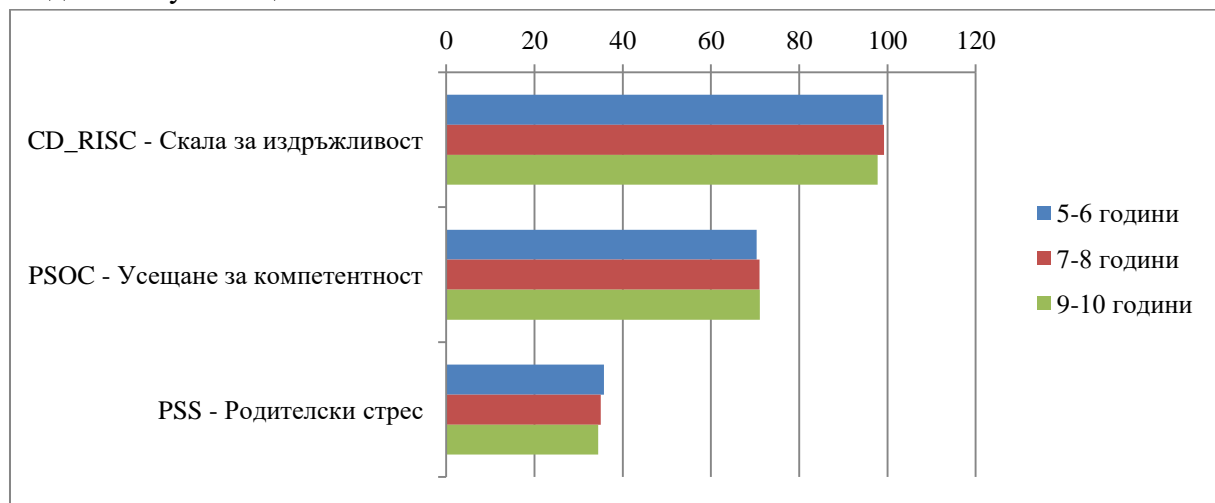
Момчетата и момичетата се различават едно от друго в почти всяко отношение - анатомично, физиологично, психологически и по отношение на социалното положение и културния контекст, в който живеят. Тези разлики предполагат различие във възпитанието и отношението на родителите към тях. В родителското отношение на родителите на момиче се наблюдава повече приемане ($M=14,94$; $SD=1,40$), симбиоза ($M=11,47$; $SD=2,29$), авторитарност ($M=10,85$; $SD=2,51$), сътрудничество ($M=12,74$;

SD=1,93), ригидност (M=9,01; SD=1,59), фрустрация (M=12,41; SD=2,40), емпатия (M=13,92; SD=1,76) и опека (M=11,65; SD=2,63). Родителите на момче декларират повече прилагане на наказания (M=7,89; SD=2,11) и емоционално дистанциране (M=7,21; SD=1,73). (Фигура 16.). Статистически значими са разликите при приемане ($t = -2,75$, а $p < 0,05$), прилагане на наказания ($t = 2,48$, а $p < 0,05$) и емоционално дистанциране ($t = 2,48$, а $p < 0,05$).

9. Влияние на възрастта на детето върху издръжливостта, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил

В настоящото изследване 97 (38%) са родители на 5-6-годишни деца, 85 са родителите на 7-8-годишните (33,4%) и 73 са родителите на 9-10-годишните (28,6%).

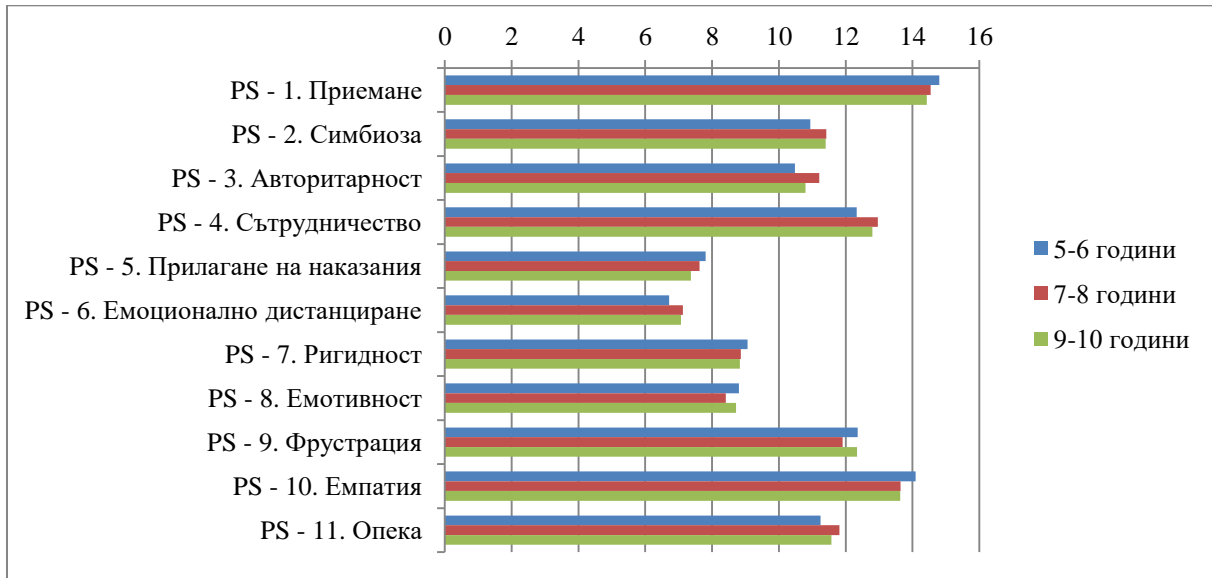
Възрастта на детето не оказва статистическо различие по отношение на издръжливостта на родителя, родителската ефикасност и родителския стрес, въпреки това се наблюдават известни разлики в средните стойности (Фигура 17.), които са коментирани в анализа, а тук ще посочим най-общо. Социалното израстване на децата и постъпването им в училище са факторите, които влияят на издръжливостта на родителите. Растящото дете и уменията, които родителят натрупва се оказват определящи неговата оценка за ефикасност. Родителският стрес сякаш намалява с порастването на детето, което вероятно може да се свърже с натрупване на опит в родителската роля. Но тук също най-стресиращо за родителите се оказва постъпването на детето в училище.

Фигура 17. Средноаритметични стойности по скали и възраст на детето

Възрастта на детето също не оказва статистическо различие върху родителското отношение. Средните стойности обаче отчитат разлики в тази посока (Фигура 18.). Родителите на 5-6-годишните деца проявяват най-силно приемане (M=14,80; SD=1,65), прилагане на наказания (M=7,80; SD=1,91), ригидност (M=9,06; SD=1,57), емотивност (M=8,80; SD=2,73), фрустрация (M=12,36; SD=2,45) и емпатия (M=14,09; SD=1,56). Очевидно родителите на най-малките са най-емоционални във връзката си с тях. Родителите на 7-8-годишните демонстрират най-силно симбиоза (M=11,42; SD=2,17), авторитарност (M=11,21; SD=2,58), сътрудничество (M=12,96; SD=1,75), емоционално дистанциране (M=7,13; SD=2,09) и опека (M=11,81; SD=2,71). Тези родители са фокусирани в училищните задължения на децата си и емоционалният контакт остава на заден план. Родителите на 9-10-годишните декларират най-ниско приемане (M=14,42;

SD=1,89), прилагане на наказания (M=7,37; SD=1,72) и емпатия (M=13,63; SD=1,91). Те проявяват симбиоза (M=11,40; SD=2,13), емоционално дистанциране (M=7,07; SD=1,90) и ригидност (M=8,84; SD=1,47), колкото родителите на 7-8-годишните и емотивност (M=8,71; SD= 3,08) и фрустрация (M=12,34; SD=2,17) като на 5-6-годишните. Допускаме, че родителите на 9-10-годишните отчитат увеличената автономност на децата си, тяхното порастване, но и същевременно не адаптират родителското си отношение към порасналото дете и неговите нужди.

Фигура 18. Средноаритметични стойности по въпросник Родителски стил и възраст на детето

От анализа на резултатите за влиянието на демографските характеристики върху издръжливостта на родителя, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил, можем да приемем *Хипотеза 1* за частично доказана, тъй като *не всички демографски характеристики доказаха статистически значими разлики върху променливите.*

10. Влияние на родителската ефикасност върху родителския стрес и родителския стил

Връзката между родителската ефикасност и родителския стил е статистически незначима, т.е. родителската ефикасност няма пряко влияние върху родителския стил. Същевременно обаче връзката между родителската ефикасност и родителския стрес е значима и данните от анализа показват, че при повишаване на родителската ефикасност, родителският стрес намалява. От теоретичния обзор знаем, че родителската ефикасност е вярата на родителите в способността им ефективно да управляват многобройните и променящите се задачи и ситуации на родителство. Също така знаем, че повечето родители създават свой собствен стил от комбинация от фактори и тази комбинация може да се мени с времето с развитието на собствената личност на детето и движението му през етапите на живота. Родителите формират стила си на поведение, според собствения си темперамент, както и на децата си, а също така основно влияние оказва моделът на собствените им родители, културата и средата. Знаем и, че повишеният родителски стрес се свързва с дисфункционални родителски стилове. От медиационния анализ видяхме, че нивото на родителския стрес влияе на

връзката родителска ефикасност – родителски стил, като я изменя в позитивна посока или по-висока родителска ефикасност ще доведе до положителна промяна в родителския стил, контролирайки нивото на стреса. Оттук можем да заключим, че родителите с по-висока ефикасност (съответно с по-нисък родителски стрес) имат повече самочувствие, за да постигнат ефективни родителски умения и е вероятно да имат повече успех с положително родителство. Въз основа на този анализ приемаме за частично доказана *Хипотеза 4*, а именно, че *родителската ефикасност влияе косвено чрез родителския стрес върху родителския стил.*

11. Влияние на издръжливостта върху родителския стрес и родителския стил

Връзката между издръжливостта и родителския стил е статистически незначима, т.е. издръжливостта не влияе директно на родителския стил. При включване на медиатор родителски стрес, обаче се забеляза, че медиаторът (родителски стрес) произвежда директен ефект между независимата променлива (издръжливост) и зависимата променлива (родителски стил). При увеличаване на издръжливостта на родителя, намалява статистически значимо родителският стрес и това действа позитивно на родителския стил. Издръжливостта (резилианса) се определя като процес, капацитет или резултат от успешна адаптация въпреки предизвикателствата или заплашителни обстоятелства, довели до добри резултати при наличието на висок риск. От теоретичния обзор знаем, че една от детерминантите на родителството е семейната среда. Повишаване капацитета на семейната среда, може да се противодейства на родителския стрес. Следователно издръжливостта на родителя може да взаимодейства със стила на родителстване, посредством медиатор родителският стрес и да повлияе на справянето със състояния на детето, което на свой ред засяга растежа и развитието на детето. Въз основа на този анализ приемаме за частично доказана *Хипотеза 5*, а именно, че *издръжливостта влияе косвено чрез родителския стрес върху родителския стил.*

По отношение на силните страни и ограниченията на изследването може да се твърди, че последните десетилетия нараства използването на онлайн въпросниците като ефективен метод за провеждане на психологически проучвания. Съществено предимство е лесното и бързо попълване в удобно за изследваните лица време, както и многото възможности, които предоставят онлайн формулярите за ограничаване на липсващите данни. Що се отнася до родителите на деца с нарушения в развитието, попълването на формуляра онлайн в удобно време е съществено предимство като се има предвид ограниченото свободно време при тези родители предпоставено от високите изисквания на грижата за деца с нарушения. Друго съществено предимство е възможността да се включат повече родители от мъжки пол, тъй като в други случаи бащите по-трудно взимат участие в подобен тип проучвания. От друга страна, въпреки че изследваните лица са подбрани и поканени за участие измежду потребителите на различни терапевтични услуги за деца с нарушения в развитието, онлайн формулярът запазва принципите на доброволност и анонимност на участие в изследването и до голяма степен минимизира усещането за стигма, което обичайно се свързва с това да бъдеш родител на дете с увреждане или заболяване.

Най-голямото ограничение на изследването е невъзможността критериите за участие да бъдат контролирани изцяло. Възможно е едно и също лице да участва многократно в изследването и също така да прекъсне временно попълването при възникване на технически трудности. В рамките на това изследване формулярът не е бил ограничен за попълване само от конкретен профил, тъй като желан резултат в изследването да участват и двамата родители на детето.

Други ограничения на това изследване включват проблеми с измерването на родителския стил, променливост в дефинициите на конструкта – родителска ефикасност, както и липсата на подобни изследвания, търсещи причинно-следствени връзки между променливите. Бъдещи изследвания трябва да се съсредоточат върху изясняването на измерването на родителския стил, изучаване на потенциални отклонения в самоотчитането на родителската ефикасност, издръжливост и родителски стрес и използване на експериментални дизайни за разплитане на проблемите на причинно-следствената посока и потенциалните транзакционни процеси.

Въпреки тези ограничения, принос на изследването е обхващането на респонденти от населени места от почти цялата страна, участието на родители на деца с нарушения от всички категории, както и участието на бащи в достатъчна степен.

От анализа и обобщението на резултатите за значимите разлики можем да направим следните **изводи**:

1. Факторът, който влияе на всички променливи (издръжливост, родителска ефикасност, родителски стрес и родителски стил) е наличието на дете с нарушение в семейството. При родители на деца с нарушения се отчитат по-ниски нива на издръжливост и родителска ефикасност и по-високи нива на родителски стрес.

2. Местоживеенето на родителя оказва влияние само на родителския стил и то не по всички скали. Родителите, които живеят в малко населено място проявяват ригидност и фрустрация в родителското отношение към детето.

3. Полът на родителя влияе на родителския стил, но значима разлика има само при жените, които демонстрират повече емотивност и фрустрация.

4. Възрастта на родителя оказва влияние на неговата издръжливост и на стила му на родителстване. Младите родители (25-35-годишните) имат най-висока издръжливост и най-слабо емоционално дистанциране към децата си.

5. Образованието на родителя оказва влияние на неговата ефикасност и родителски стил. Висшистите са по-удовлетворени от родителската си роля и проявяват повече приемане, емотивност и фрустрация в отношението си към детето.

6. Семейното положение на родителя не влияе на издръжливостта, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил, въпреки разликите в средните стойности на родителите.

7. Броят на децата в семейството е фактор за издръжливостта на родителя. Родителите на три и повече деца декларират най-ниска издръжливост. Ефикасността на родителя не се влияе статистически от броя деца, но родителите на две деца имат най-висока средна стойност, а най-ниска родителите на три и повече деца. Броят на децата не оказва статистическо различие върху родителския стрес, но има разлики в средните стойности. Най-високо оценяват родителския стрес родителите на три и повече деца, а

най-ниско родителите на две деца. Статистически значими различия според броя на децата откриваме за сътрудничество при родителите на едно дете и прилагане на наказания при родителите на две деца.

8. Полът на детето не оказва статистическо различие върху издръжливостта и ефикасността на родителя, но родителите на момиче декларират по-високи средни стойности. Полът на детето не оказва статистически значимо различие върху родителския стрес на родителите, но родителите на момчета оценяват по-високо родителския стрес. В родителското отношение на родителите на момиче се наблюдава повече приемане, симбиоза, авторитарност, сътрудничество, ригидност, фрустрация, емпатия и опека. Родителите на момче декларират повече прилагане на наказания и емоционално дистанциране. Статистически значими са разликите при приемане, прилагане на наказания и емоционално дистанциране.

9. Възрастта на детето не оказва статистическо различие по отношение на издръжливостта на родителя, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил, въпреки наблюдаваните разлики в средните стойности.

10. Издръжливостта влияе на родителския стил, но не директно, а чрез медиатор родителския стрес. При повишаване на издръжливостта намалява родителският стрес и това влияе положително на родителското отношение към детето и съответно на прилагания родителски стил.

11. Родителската ефикасност влияе на родителския стил, но не директно, а чрез медиатор родителския стрес. При подобряване на родителската ефикасност намалява родителският стрес и това оказва влияние на родителското отношение и в частност на родителския стил.

Заклучение

Целите на настоящия дисертационен труд и на проведеното емпирично изследване бе да се проучат преките и косвени влияния, които демографските характеристики и родителските познания (родителска ефикасност и резилианс) имат върху родителския стил чрез проучване на медиаторното влияние на родителския стрес и да се провери дали този модел се различава между родителите на деца в норма и родителите на деца с нарушения в развитието.

В обобщение може да се каже, че резултатите от емпиричното изследване потвърждават частично някои от издигнатите хипотези, а именно, че не всички демографски характеристики имат диференциращо значение за издръжливостта, родителската ефикасност, родителския стрес и родителския стил, както и че родителският стил се повлиява от издръжливостта и родителската ефикасност, посредством медиаторното влияние на родителския стрес. Доказа се напълно, че родителите на деца с нарушения в развитието изпитват по-висок родителски стрес и проявяват различно родителско отношение в сравнение с родителите на деца без нарушения.

Направеният теоретичен обзор на нарушенията в невропсихичното развитие и спецификите при родители на деца с нарушения биха били интересни за: специални педагози, учители в масови училища, ресурсни учители, директори на училища и на ЦСОП, психолози, рехабилитатори, арт-терапевти, социални работници, други

педагогически и непедагогически специалисти, проявяващи интерес към темата, родители на деца с нарушения и на деца в норма, НПО, студенти и широката общественост. Дисертационният труд допринася за по-задълбочено разбиране на психологическите преживявания на родителите на деца с нарушения в развитието по отношение на тяхната издръжливост, ефикасност, стрес и стил на родителстване. Информацията би била полезна в програми и кампании за превенция, насочени към повишаване на осведомеността на родителите за значението на фактори или променливи, специфични за тяхната роля на родители като издръжливост, стрес и компетентност (ефикасност) като родители, в цялостното развитие на тяхното дете (деца).

Теоретичният обзор е ценен източник за референции в университетски курсове, семинари, тренинги, свързани с връзката родител-дете, както и с различни аспекти на стресовите фактори, стреса и неговото управление.

Адаптираните за дисертацията самооценъчни скали – Скала за родителски стрес (PSS) и Скала родителско чувство за компетентност (PSOC) могат да послужат като отправна точка в работата на докторанти и постдокторанти, които работят по сходни теми. Също така могат да послужат за идентифициране на проблемните области на родителите (напр. ниска издръжливост, ниска ефикасност или повишен родителски стрес) като предпоставка за планиране на необходимо обучение (като обучение по издръжливост, умения за увеличаване ефикасността на родителските грижи, обучение за умения, свързани с родителските практики и за справяне с идентифицираните проблемни области).

Получените данни от настоящото изследване могат да служат като основание при изработване на стратегически документи (стратегии, планове, указания), свързани със социалната работа и психологически мерки за подкрепа на родители, отглеждащи деца с нарушения; с проблемите, които срещат родителите и за развитие на родителския капацитет; с психологично консултиране на родители.

Психологическата подкрепа към родителите на деца с нарушения в развитието е необходима през всички етапи - от първоначалните съмнения за нарушение в развитието на тяхното дете, при установяването на това нарушение и по пътя на постепенното приемане на състоянието и планиране на живота на семейството с тази диагноза.

За голяма част от нарушенията в детското развитие ранното им откриване се свързва с по-добри възможности за компенсиране на нарушенията и по-пълноценно развитие на детето, което индиректно повлиява благополучието и качеството на живот на родителите. Често, обаче, силните негативни емоционални преживявания на родителите, свързани с приемането на реалността на нарушението в развитието на тяхното дете, служи като бариера пред адекватното възприемане на информацията за състоянието на детето и предприемането на своевременни мерки.

Налице е все по-голямо признание и загриженост, че стратегиите за подкрепа на родителите са най-ефективният начин за подобряване на здравето, благосъстоянието и развитието на децата и че неблагоприятните последици от дисфункционално родителство е рисков фактор за развитието на редица здравни проблеми както в детска, така и в зряла възраст.

СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Направен е теоретичен обзор на подходите, изследвали развитието на родителите и развитието на детето, като са изведени спецификите при родители на деца с нарушения в развитието, което може да послужи като ценен източник за референции в университетски курсове, семинари, тренинги, свързани с връзката родител-дете

2. Изведени са дефиниции на работните конструкти (родителски стрес, родителска ефикасност, издръжливост и родителски стил) и е разгледано значението им за родителстването. В центъра на издигнатия концептуален модел е родителският стрес като относително ново понятие, но много актуално към настоящия момент и се търсят връзките му с родителския стил и предиктори - родителската ефикасност и издръжливост.

3. Емпирично установените разлики на родителският стрес и родителския стил при родителите на деца с нарушения в развитието и родители на деца в норма могат да служат като основание при изработване на стратегически документи (стратегии, планове, указания), свързани със социалната работа и психологически мерки за подкрепа на родители, отглеждащи деца с нарушения; с психологично консултиране на родители; с програми и дискусии за развитие на родителски капацитет.

4. Резултатите от реализираното емпирично изследване обогатяват наличните изследователски постижения, разкривайки медиаторни връзки между родителската ефикасност и издръжливост и родителския стил, посредством родителския стрес. Тези модели на взаимодействие осигуряват нов задълбочен поглед върху изследваните феномени.

5. Валидизирана и адаптирана е българска версия на инструмент за измерване родителския стрес (Parental Stress Scale; Berry, J. O., & Jones, W. H. 1995). Психометричните възможности на инструмента са много добри, което го прави приложим за изследователската практика у нас, както и за практическата работа с родители и семейства при идентифициране и управление на родителския стрес.

6. Валидизирана и адаптирана е българска версия на инструмент за измерване на родителската ефикасност (Parenting Sense of Competence Scale; Gibaud-Wallston & Wandersman, 1978; Johnston & Mash, 1989). Психометричните показатели са много високи и дават възможност за използването на инструмента в бъдещи проучвания, както и в изработване на програми за родители на деца с нарушения, за ефективно родителство, за превенция на родителския стрес.

Списък на публикации, свързани с темата на дисертационния труд

1. Бойкинова, И., Изследване на родителския стил при деца в норма и деца с нарушения в развитието /6-14 год./, Годишник БСУ, XVIII Конференция СНТ, Бургас, 2017, ISSN: 1311-221-X
2. Бойкинова, И., Родителска самоефикасност и родителски стрес – връзка и влияние, Годишник БСУ, XX Конференция СНТ, Бургас, 2019, ISSN: 1311-221X
3. Бойкинова, И., Начална адаптация на Скалата за родителски стрес (Parental Stress Scale, Berry&Jones), Годишник на БСУ, том XL, 2019, ISSN: 1311-221X
4. Бойкинова, И., Психометрични характеристики на скалата Родителско чувство за компетентност (Parenting sense of competence scale), Годишник БСУ, XXI Конференция СНТ, Бургас, 2020, ISSN: 1311-221-X
5. Бойкинова, И., Изследване на родителския стрес и родителския стил при родители на деца в норма и родители на деца с нарушения в развитието (5-10 год.), Годишник БСУ, XXII Юбилейна конференция СНТ, Бургас, 2021, ISSN: 1311-221-X
6. Бойкинова, И., Родителски стрес и родителски стил в семейства на деца с нарушения в развитието, в сб. Психологически проекции, изд. Балтика-2002, Бургас, 2021, ISBN 978-619-7353-39-6